سئید جعفر پیشه‌وری

خاطیره‌لر

(۱۹۴۱-۱۹۴۵)

میللي نهضتدن قاباق آذربایجاندا سیاسی فیرقه و ایجتیماعی تشکیلاتلار

بوتون ایراندا گؤزه دگن سیاسی حرکاتلار و ایجتیماعی تشکیلاتلاري ازیب، اورتادان آپارماقلا برقرار اولان پهلوي سلطنتی داوام ائتدیگی ایگیرمی ایل مودتینده 15 میلیون نوفوسا مالیک اولان ایران خالقلاري اؤلکه‌نین هئچ بیر نؤقطه‌سینده بللي باشلي ایجتیماعی بیر تشکیلات قورماغا مووفق اولمامیشدیر. رضا خانین آذربایجان خالقیندان و اونون آزادلیغا اولان علاقه‌سیندن همیشه نیگاران اولدوغونا گؤره مرحوم شئیخ محمد خیابانی‌نین رهبرلیک ائتدیگی حرکات باسدیریلدیقدان سونرا اورادا فیرقه نامینه هئچ بیر جیدی موسیسه‌نین یارادیلاماسینا ایمکان وئریلمه‌میشدیر. حتا سولئیمان میرزانین (۱۳۰۸-۱۳۰۰-جي ایللرده) (۱۹۲۹- ۱۹۲۱) قوردوغو ضعیف ایجتیماعی فیرقه‌سی بئله آذربایجاندا رضا خان مامورلارینین شدید تعقیبی و علسگر سرتیبزاده‌نین خودپسندلیگی نتیجه‌سینده پارلاییب، جمعیتده موهوم یئر توتا بیلمه‌میشدیر. همین تاریخده بعضی زحمتکئش و روشن فیکیرلر واسیطه‌سیله تشکیل تاپان ایران کومونیست فیرقه‌سی‌نین آذربایجاندا تشکیلاتي داها چوخ محدود دایره‌ده و فؤوق‌العاده گیزلي فعالیت گؤسترمه‌سینه باخمایاراق، تبریز شهربانی عدلیه ریسي سرهنگ عاصیف عوموم ایران شهرباني ریسي سرتیب آرمین الیله پوزولموش و اونون فعال عوضولری ایسه باشقا آزادیخاهلارلا بیرلیکده قصری-قاجار حبسخاناسیندا زینده‌بئگور ائدیلمیشلر. بیر سؤزله دئمک اولار کي، رضا خانین سوقوطو و موتفیق دؤولتلرین حربی قووه‌لرینین ایرانا وارید اولدوغو واخت (۱۳۲۰-جي ایل ۳ شهریورده) ۱۹۴۱-جي ایل ۲۵ آوقووست آذربایجاندا سیاست و تشکیلات نامینه هئچ بیر شئي یوخ ایدي.

آجي تجروبه‌لر نتیجه‌سینده تئهرانا بدبینلیک گؤزو ایله باخان آذربایجان خالقي حتا اورادا رضا خان تاختدان دوشندن سونرا تشکیل تاپان توده فیرقه‌سینی قبول ائتمگه بئله حاضیر اولماق ایسته‌میردی. چونکو خالق اوچون رضا خانین سوقوطو ائله ناگیهاني بیر صورتده قاباغا گلمیشدیر کي، مات و موتحییر قالیب هانسي یول ایله گائده‌جگینی تعیین ائده بیلمیردي. او گونه دک اؤزلرینی خالقا رهبر کیمي گؤسترمگه چالیشانلارا ایسه خالق چوخ پیس گؤزله باخیردي. نئچه گون قاباق رضا خانین مداحلیغیندا ایفراط ائدن یالانچي پهلوانلارین ماسکالارینی دگیشیب، آزادیخاه اولمالاري جماعاتی ایغفال ائده بیلمیردي.

رضاخانین تجاووزکارلیغینی آذربایجان خالقي نامینه تبریک ائدن و بوتون آذربایجاندا سیاسی حرکاتلاري ساتیب کئف حیاتی‌نین تامینینه چالیشان سرتیبزاده - ۲۰ ایل تامام ایستیبداد و دیکتاتورلوق رژیمی‌نین مداحلیغي ایله یاشایان آغازاده همچینین آزادیخاهلیق نامیندان ثروت و سامان قازانان - بوتون ماجراجولار مؤوقعدن ایستیفاده ائده‌رک خالقا رهنما اولماق اوچون تظاهوره باشلادیقلاري جماعاتین خوشونا گلن ایشلردن دئییلدي و خالق بو کیمي یالانچي آزادیخاهلارا بئله باغلاییب، اونلارین دالینجا گئده بیلمیردي. بو بدبختلیگه بیر ده آلمان جاسوسلارینین ایسه تبلیغاتینی سبب گؤسترمک اولار. هیتلئرین برقآسا فوتوحاتي ایله خالقي قوروخودوب، اونا ائله قاندیرمیشدیلار کي، فاشیستلرین شورالار ایتتیفاقینی ییخیب-داغیدیب ایرانا و اورادان هیندیستانا قوشون یئریتمه‌لري گونون مساله‌سیدیر.

۲۰ ایل گؤزوباغلي حالدا ساخلانیلمیش خالق بو حیزبی-توده‌نین تبلیغاتین معناسینی طبیعیدیر کي، آنلایا بیلمیردي. خوصوصیله آلمانین موهوم عامیللری اولان بؤیوک بازار دلاللاري واسیطه‌سیله بئرلین رادیوسونون یالان خبرلرینی یایماقلا میلیونلار قازانماق ایسته‌دیکلری اوچون خالقي اؤز حالینا بوراخمیردیلار. بونلارین اینتیشار وئردیگی شایعه‌لر خالقا گؤز آچماغا ایمکان وئرمیردي. بو سببلره گؤره رضا خان سوقوطونون بیرینجي، ایکینجي حتا اوچونجو آیلاریندا آذربایجاندا فیرقه نامینا هئچ بیر جیدی ایش گؤرولمه‌ییب، حیزبی-توده‌نین اورایا گؤندردیگی نوماینده‌لر ده هئچ بیر مووفقیت قازانا بیلمه‌میشلر. میثال اوچون حیزبی-توده کومیته‌سی طرفیندن آزادیخاه شهیدلرین قبري اوزرینه گول سانجماق اوچون تشکیل اولونان نومایيشي گؤستره بیلریک. قاباقدا آبو-تابي ایله ائلان ائدیلمیش بو نومایيشده قصری-قجر حبسخاناسیندان تزه آزاد اولان بئش- اوچ نفردن آرتیق ایشتیراک ائدن اولمامیشدي. حتا نومایيشي تشکیل ائتمگی قرارا آلان ایالت کومیته‌سی عوضولری سرتیبزاده، آغازاده آستاریي ده اؤزلرینی خالقا گؤسترمه‌میشدیلر.

۱۳۲۱-جي ایل مئهر آیی‌نین آخیرلاریندا ایتیفاق دوشن بو حادیثه آذربایجان خالقی‌نین عوموميتله سیاسیسي، خوصوصن اونون باشیندا دورماق ایسته‌ین یالانچي آداملار پیس گؤزو ایله باخدیغینی آچیب آشکارا چیخاران بیر حقیقتدیر. ۲۰ ایل داوام ائدن ایرتیجاعي سیاستین نتیجه‌سی ایسه باشقا جور اولا بیلمزدي. لاکین گوناهلارین هامیسیني دا پهلوي رژیمینه یاپیشدیرماق اولماز. چونکي خاریجي ایمپئریالیستلرین آزادیخاهلاري جوربجور

حیله‌لرله تورا سالیب اویناتدیقلاري و اونلارین واسیطه‌سیله خالقي آزادلیقدان محروم ائدیب، اؤز یئریتدیکلري سیاستلریني خالق دفعه‌لرله گؤروب ایمتاحان ائتمیش اولدوغوندان اونون سیاستلریني داها سیناماق ایسته‌میردی. او گون حیزب و تشکیلات نامینا تظاهور ائدنلرین خالقدان اوزاق اولمالاري دا اونلارین شوعارینین کؤهنه‌لمه‌سی ده کیچیک مانع دئییلدي. 20 ایل عرضینده تحمول ائدیب، ایجتیماعده گئنیش یئر توتان یئني نسل اونلاري تانی‌ییب حسابا آلا بیلمیردي. مشروطه حرکاتیندا توتوقوشو کیمي آغیزدان-آغیزا سؤیله‌نیلیب گلن طنطنه‌لی کلمه‌لرین تکراریني خالق داها ائشیتمک ایسته‌میردی. موحیطی‌نین شرایطینه گؤره خالقین یئني آرزولاري، یئني آمال و یئني ایستکلري وار ایدي. کؤهنه سیاستچیلر ایسه اونلاري درک ائده بیلمیردیلر. بونلارین بدبختلیکلرینین بیري ده حسادت و خودپسندلیکلري ایدي. اونلار اؤزلریندن ساوایي کیمسه‌ني پسند ائتمه‌ییب، خالقي قویون سوروسو حساب ائده‌رک، ایسته‌دیکلری یئره چکیب، ساتماغا چالیشیردیرلار. جاماعات ایچریسینده گؤزه چارپان تزه عرصه‌یه چیخمیش لیاقتلي آداملار اونلار اوچون طاعون و وبادان داها موهلیک ایدي. اونا گؤره بیرینجي گونلردن حیزبی-توده‌نین ایالت کومیته‌سیندن مؤحکم یاپیشیب، اونون قاپیلاریني بیلیکلي، باجاریقلي آداملارین اوزلرینه آچماق ایسته‌میردیلر.

بونلارا گؤره یازدیغیمیز دؤورده آذربایجاندا موهوم بیر سیاسی فیرقه مئیدانا چیخا بیلمه‌میشدي.

حیزبی-توده-ایرانین آذربایجان تشکیلاتي نییه ایرلی گئتمیردی

اوزون مودتدن بری بو فیرقه‌نین آذربایجان تشکیلاتي بؤحرانلی بیر حال کئچیریردی. آذربایجان ایالت کومیته‌سینی سرتیبزاده باشدا اولماق اوزره مورتجعلر، مونوپولچولار بیر طرفه، حبسخانالاردان خیلاص اولونموش آزادیخاهلارلا ایشچیلر، کندلیلر و سایر زحمتکئشلر دیگر طرفه چکمکله اونسوز دا سایي محدود اولان افرادین ایچریسینده گئنیش کئشمکئش، شیدتلی اینتریقا ووجوده گلمیشدی. تئهرانین موداخیله‌سی ایسه اونو گوندنگونه شیدتلندیرمکده ایدي.

هر کس هر نه دئییر دئسین، آذربایجاندا میللي تعصوبون درین ریشه‌سی واردیر. بو تعصوب ایستر آذربایجاندا، ایستر ده ایرانین سایر شهرلرینده یاشایان آذربایجانلیلارین رفتار و افکاري عومومیسی‌نین قووه‌تلی بیر عامیلی اولوب، خالق مدنیلشدیکجه گئنیشلنمکده و جیددیلشمکددیر.

آذربایجانلیلار دوغرودان-دوغرویا تئهرانا، حتا اونون آزادیخاهلارینا داها اورکدن ایناتمادیقلاریني موکرر صورتده ثوبوتا یئتیرمیشلر. اونلارین آراسیندا میللي تعصوب جیدی بیر شکیل آلدیغیندان ایستر-ایستمز غئیری آذربایجانلیيا اونلارین اورکلری قیزا بیلمیردي. اونلار خاریجدن گلن آداملاري منیمسه‌یه بیلمیردیلر، حتا حیزبی-توده‌نین تبریزه گؤندردیگی آذربایجانلي تبلیغاتچیلارا بئله یئرلي جاماعات بیگانه کیمي باخیردي. بیر ایلین مودتینده اورایا حیزبی-توده‌نین مرکزي کومیته‌سی ۳ موهوم هئیتي گؤندردیگی حالدا داخیلي موباریزیه خاتیمه وئریب صلاحیتدار ایالت کومیته‌سی تشکیل ائده بیلمه‌دیگی‌نین ده سببي بودور.

خالق، خوصوصن کندلیلر بیر پناهگاه، بیر مرکزي-ثیقل، داها دوغروسو رهبرلیک‌ائدیجي بیر تشکیلات تاپماق اوچون هر بیر فداکارلیغا حاضیر اولدوغو حالدا، تئهران ائله اونلاري قورخودوردو. بو دا کومیته عوضولرینین روحیه‌سینده تاثیرسیز قالا بیلمزدي. ایالت کومیته‌سی‌نین باشیندا دورانلارین اکثریتی تئهراندان گلدیکلرینه و مرکزدن موقید (آسیلي) اولدوقلارینا گؤره، حتا یالانچي آزادیخاهلار سرتیبزاده، آغازاده آستارایي و علی بیرنگ فیرقه‌دن اوزاقلاشدیریلدیقدان سونرا دا اوزون مودت توده تشکیلاتي خالقین اعتیمادینی قازانا بیلمه‌میش و آذربایجان خالقینا رهبر اولماق مقامیني کسب ائتمگه قادیر اولمامیشدي. عوضینده یالنیز آذربایجانا دایانان زحمتکئشلر تشکیلاتي و آذربایجان جمعیتی چوخ تئز بیر صورتده پارلاییب، کوتلوي حال آلماقلا، خالقین توجهینی جلب ائتمیشدي.

آذربایجان زحمتکئشلر تشکیلاتي

آذربایجان زحمتکئشلر تشکیلاتی‌نین خالق ایچریسینده نوفوذ تاپماسی‌نین اصل سببي ده اونو تشکیل ائدنلرین آذربایجاندا یاشایان زحمتکئشلردن عیبارت اولماسي ایدي. موختلیف آداملار مثلن، سورئن-ایسرافیل قادیري، حوسئن ریضوان، احمد ایسلامي و غئیرلرینین موستقیل صورتده توپلادیقلاري دسته‌لرین بیرلشمه‌سیندن عمله گلن بو تشکیلاتین تکجه تبریزده اون میندن زییاده عوضوو وار ایدي. شهرین موختلیف یئرلرینده جوربجور عونوانلار آلتیندا تشکیل تاپان زحمتکئش کلوبلاري گئجه گوندوز دولو اولوب، اورادا دانیشیلان سؤزلر، آپاریلان تبلیغات خالقین ایللر بویو آرزو ائتدیگی مقصد اطرافیندا ایدي. «ایستیبداد حؤکومتین ییخماق، ظولوم و شقاوته خاتیمه وئرمک، اربابلارین،قان ایچنلرین اللریني ایجتیماعی ایشلردن اوزاقلاشدیریب، خاین مامورلار، قان‌ایچن ژاندارملار، روشوتخور تیریه‌کی‌نین شرین بیر دفعه‌لیک خالقین باشیندان رفع ائتمک» سؤزلري حقیقتده خالقین خوشونا گلن، اونون اورگیندن چیخان سؤزلر اولدوغوندان اونلاري جلب ائدیب گوندن-گونه تشکیلاتا یاخینلاشدیریردي.

بو تشکیلاتین نوقصانی فقط اونون آزساوادلي، معمولی آداملاردان توپلانماسیندا ایدي، اونلارین آراسیندا خالقا رهبرلیک ائده بیلن تجروبه‌لی آداملار نظره چارپمیردي. مثلن، حوسئن ریضوان (چؤرکچي)، چوخ سول و حرارتلی بیر آدام ایدي. لاکین ساوادلي اولمادیغیندان، خالقا تزه بیر سؤز دئییب، اونا رهبرلیک ائده بیلمیردي. ایسرافیل قادیرینین آز-چوخ ساوادي اولسا دا، محللی آدام دئییلدي، یئرلي شرایطی بیلمیردي. سلیم حاجیزاده ایسه چوخ جاوان اولدوغوندان، خالقین اعتیمادینی قازانا بیلمه‌ییب، برعکس بعضی یونگول حرکتی ایله عوضولرین عدم-اعتیمادینا سبب اولوردو. سورئن آنجاق ائرمنیلردن بیر عیده‌نی اؤز اطرافینا توپلایا بیلمیشدي. تازه اونون اؤزو ده ائله معلوماتلي آداملاردان دئییلدي. اونا گؤره چوخ تئز پارلایان بو جمعیت فهیمی‌نین حیله‌کارلیغي نتیجه‌سینده چوخ بیر تئز زاماندا مونحل اولوب، آرادان گئتدي و اوندان آذربایجان خالقي اوچون موثبت بیر خاطیره بئله قالمادي.

فهیمی‌نین بو تشکیلاتي پوزماسي ایران مورتجعلرینین ان چوخ ایشلتدیگی کلاسیک تدبیر ایله انجام تاپدي. اوزون مودت دسته‌بازلیق، فیرقه‌چیلیک و اینتریقا ایله عؤمور سورن بو کؤهنه قورد سابیقدن پولیس اداره‌سي ایله مربوط اولوب، قولچوماقلیق و اوغورلوقلا معروف اولان لوتولاردان مشهور قولبیئولري و غئیریلرینی بو تشکیلاتین ایچریسینه داخیل ائدیب، اونلارین واسیطه‌سیله خالقي تهدید ائتمک، ائو سویماق، آدام اؤلدورمک، پول آلماق کیمي ایشلرله تشکیلاتي بدنام ائتدیکدن سونرا، همین بهانه ایله ایسرافیل قادیري و سلیم هاجیزاده‌ني توقیف ائدیب، تشکیلاتي تامامیله پوزوب اورتادان چیخارتدي.

بو ایش معروف ژاندارم ریسي جانپولادین کندلرده باشلادیغي وحشیانا حرکتی ایله یاناشي اولاراق، انجام وئریلدیکدن سونرا آذربایجانین کند و شهرلرینده یئني بیر ساکیتلیک دؤوره‌سی باشلاندي.

آذربایجان جمعیتی

زحمتکئشلر جمعیتی ایله یاناشي اولاراق مئیدانا چیخان آذربایجان جمعیتی تانیماق دخي خالقین او گونکو روحیه‌سینی بیلمک اوچون اهمیتلي بیر مساله‌دیر. بو جمعیتی تشکیل ائدنلر جومله‌سیندن شبوستري، علي ماشینچي، طاهیري، اکبري، هیلال ناصیري، رحیمي علي، ایسماییل شمسین آدیني قئید ائتمک اولار.

جمعیت تئهران ایرتیجاعسینا قارشي بسله‌دیگی عداوت اوزره تک آذربایجان نامینا ایشه باشلاییب ناشیري-افکاري اولان «آذربایجان» روزنامه‌سی یاري فارس، یاري آذربایجان دیلینده اینتیشار وئریلمکله میللي موباریزه یولوندا بیرینجي قدم گؤتورموش اولدو. ایستر آذربایجان جمعیتی، ایستر آذربایجان زحمتکئشلر تشکیلاتی‌نین ایشلري تامامیله آذربایجان آزادلیغي اوزرینده اولماسا دا، آذربایجان آدي اونلارین آراسیندا موهوم یئر توتور.

زحمتکئشلر اکثرن آشاغي طبقه‌یه منسوب اولدوقلاریندان تئهرانا آز اهمیت وئردیلر. آذربایجان جمعیتی باشچیلارینین ایچریسینده ایجتیماعی تجروبه‌یه مالیک آداملار داها آرتیق ایدي. اونلارین باشلادیقلاري آذربایجان دیلی‌نین اینتیشاري بؤیوک بیر قدم اولدوغو حالدا، تشکیلاتین باشیندا اونون اهمیتیني درک ائدن رهبرلیک ائدیجي آداملار چوخ آز ایدي. بونونلا بئله «آذربایجان» روزنامه‌سی آذربایجان دیلینده مقاله و شعرلر چاپ ائتدیگینه گؤره خالق ایچریسینده تئز بیر صورتده اینتیشار تاپماغا باشلامیشدي. آذربایجاندا شؤهرت قازانان شاعیرلردن: بیریا، اعتیماد و غئیرلرینین بو روزنامه واسیطه‌سیله آذربایجان دیلینده شعر یازماقلا سیاسی موباریزه‌یه حصر ائتدیکلري ده آیریجا قئید ائدیلمه‌لیدیر. تاسوفله دئمه‌لی‌ییک کي، جمعیت هله اؤزون لاییق رهبرلر تاپیب اونو ایرلي چکه بیلمه‌میشدی. باشدا دورانلارین چوخوسو، حتا اونون صدری بئله تشکیلات اوصولونا آشنا دئییلدي. خالقا گونده‌لیک شوعار وئریب جمعیتین خطی-حرکتینی تعیین ائتمک ایشینده باشچیلار چوخ ناشي و موبتدي ایدیلر.

بونلار جمعیتی و خالقي هارا آپاراجاقلارینی اؤزلري ده درک ائده بیلمیردیلر. بو جمعیتینه داخیل اولماغا تله‌سن جاماعات ایله زحمتکئشلر جمعیتینه یاناشانلار طبقاتی و ایجتیماعی جهتدن بیر-بیریندن اوزاق اولسالار دا آذربایجانلیلیق مساله‌سینه هر ایکیسي ده علاقه گؤسترمکله بیر یول ایله گئدیردیلر. آذربایجان تعصوبو و دموکراتیک احساساتی بو تشکیلاتلارین هر ایکیسینده نظری جلب ائده بیلیردي.

آذربایجان جمعیتی دئمک اولار کي، تک تبریزده یاشایان اورتاباب آداملارا دایانیردي. زحمتکئشلر تشکیلاتینا گئنیش خالق کوتله‌لری ایله برابر، اکثری آشاغي طبقه‌دن اولان موهاجیرلر توپلانمیشدیلار.

موهاجیرلر رضاخان دؤورونده داها آرتیق فیشار گؤردوکلریندن، ازادلیق یولوندا داها جیدی قدملر گؤتوره‌رک، داها قطعی تدبیرلر گؤرمک طرفدارلاري ایدیلر. اونا گؤره زحمتکئش کوتله اونلارین شوعارلاریني داها چوخ قبول ائدیب، اونلارین دالینجا گئتمگه داها آرتیق رغبت گؤستریردیلر. آذربایجان جمعیتی کئچمیش فیرقه‌لرین آداب و روسومو اوزره مولاییم حرکت ائدیب، حیزبی-توده تشکیلاتي کیمي عومومی جومله‌لر تکرار ائدیلمیش، همیشه‌کي سؤزلردن کنارا چیخا بیلمیردي. اونون یئگانه سیلاحی «آذربایجان» روزنامه‌سی ایدي.

زحمتکئشلر تشکیلاتي و آذربایجان جمعیتی‌نین سازیمانلارینین پوزولماسي و حیزبی-توده‌نین بیرینجي دؤورده مووفقیت قازانا بیلمه‌مه‌سی‌نین سببلریندن بیریسي ده ایرانین بئین‌الخالق وضعیتی ایدي. او گونلرده آلمان فاشیستلرینین ان قودرتلي گونلري ایدي. قیزیل اوردویا کؤمک یئتیرمک بوتون دموکراتیک میللتلرین جیدی و قطعی وظیفه‌سی حساب اولونوردو. بو کؤمگی یئتیرمک اوچون ایران و آذربایجان یوللارینین بؤیوک اهمیتی اولدوغونو بیلمه‌ین یوخ ایدي. بونلارین اهمیتیني تامین ائتمک و عوموميتله ایران خالقیني فاشیست تمایولوندن قورتارماق اوچون سوویت ایتیفاقی و اینگیلتره دؤولتي ایله ایران آراسیندا بیر اوچلوک موعاهیده‌سی عمله گلمیش و بو واسیطه ایله ایران موتفیقلر سیراسینا داخیل اولموشدي. بو ایرانین گله‌جگی اوچون عاقیلانه بیر ایش، داها دوغروسو، گؤزلنیلمه‌ین موفید بیر تصادوف ایدي. او واخت اگر ایراندا قودرتلي بیر دموکراتیک فیرقه اولسایدي، بو تصادوفدن بؤیوک ایستیفاده‌لر ائده بیلردي. موتاسیفانه مئیداندا بئله بیر تشکیلات اولمادیغینا گؤره رضا خانین دستپرورده‌لریندن عیبارت اولان مورتجع دؤولت مامورلاري قاباغا دوشوب اوندان خالقین آزادلیغي علئیهینه ایستیفاده ائتمگه مووفق اولدولار. بو ایستیفاده‌لردن بیریسي ده دموکراتیک تشکیلاتلار فیشار آلتینا آلینیب و چوخلارینین پوزولماسي ایدي. آذربایجان زحمتکئشلر تشکیلاتي آذربایجان جمعیتی، آذربایجان نامي ایله ایظهاری ووجود ائتدیکلري اوچون باشقا سازیمانلاردان داها شدید صورتده ایرتیجاع‌نین حمله‌سینه معروض اولوب مئیداندان همیشه‌لیک اولاراق چیخاریلماغا محکوم ائدیلدیلر.

بو تشکیلاتلار حیزبی-توده تشکیلاتي کیمي بیزیم میللي نهضتیمیزین پیونئرلري آدلانماغا لاییق سازیمانلاردادیر. چونکي بو سازیمانلار اؤزلري اورتادان گئتدیکلري حالدا، بیر عیده اشخاصین گؤزلرینی آچیب اونلاري ایجتیماعی و سیاسی مساله‌لر ایله مشغول اولماغا جلب ائتدي. آذربایجان جمعیتی آذربایجان روزنامه‌سی‌نین یاري آذربایجان، یاري فارس دیلینده نشر ائتدیگیه گؤره اونون میللي خیدمتین خوصوصی قئید ائتمک لازیمدیر.

آذربایجان جمعیتی میللي تعصوبده حیزبی-توده‌دن و زحمتکئشلر تشکیلاتیندان چوخ ایرلي گلمیش بیر سازمان حساب اولونمالیدیر. حتا تبریز خیابانلارینین آدلاریني دگیشدیریب، ستارخان و سایر آذربایجان میللي قهرمانلارینین آدي ایله آدلاندیرماق، فقط بو تشکیلاتین سعیی ایله انجام تاپمیشدیر. لاکین بونلارین هامیسي چوخ کیچیک و چوخ اهمیتسیز ایشلردندیر. خالق ایسه بؤیوک ایصلاحات، درین دگیشیکلیک طرفداري اولدوغوندان بو کیمي ایشلر اونو قانع ائتمیردي. بو سازیمانلارین تئزبازار اولمالارینین باشلیجا سببي ده بوندان عیبارتدیر.

او واخت سؤز خالقي قانع ائتمیر، ایش ایسه قاباغا گئتمه‌دیگی اوچون خالق ایله جمعیت آراسیندا مؤحکم رابیطه ووجوده گله بیلمیردي. بیر ده خالق باشچیلاریندان طلب ائتدیگی بیلیک و باجاریغي اونلاردا گؤره بیلمیردي. مشروطه نهضتینده ستارخانا قووه‌ت وئرن اونون شوجاعتی، و ایستیقامتي قیامدا شئیخ محمد خیابانیني ایرلي چکن اونون بیلیگی، نیطقی و دوشونجه‌سي ایدي. آذربایجان جمعیتی و زحمتکئشلر تشکیلاتیندا بئله آداملار گؤزه چارپمادیغیندان اونلارین دالینجا گئدنلر تئز بیر زاماندا یورولوب گئري چکیلمگه مجبور اولدولار.

حیزبی-توده-آذربایجان فاشیست

اساسن ۳ شهریور ۱۹۴۱-جي ایل حادیثه‌سی آذربایجان خالقینا بؤیوک تکان وئردیگینه گؤره هر کس اوندان ایستیفاده ائتمک فیکرینه دوشموشدو. تک آزادیخاهلیق دئییل، مورتجعلر ده دالا قالماماق اوچون اوزولرینه آزادیخاهلیق ماسکاسي چکیب، اورتالیغا چیخیب، ایشه گیرمیشدیلر. حتا بونلارین ایچریسینده فاشیست عقیده‌لی آداملار دا آز دئییلدي. مخصوصن فاشیست عونصورلری اؤزلرینین جینایتلرینه پرده چکمک مقصدی ایله داها آرتیق فعالیت گؤستریردیلر. حاجی خان چلبي، محمد علي خان نورآذر (داروغا)، اخباري و غئیرلرینین تشکیل ائتدیکلري حیزبی-توده آذربایجان بو مقصدله قورولموش بیر تشکیلات ایدي.

واختیندا بوتون سیاسی دسته‌لره ال تاپماغا چالیشان فهیمي بو تشکیلات ایله ده آذربایجان زحمتکئشلري کیمي رفتار ائدیب، اونو اؤزونون سیاستیني ایجرا ائتمک اوچون آلت قرار وئرمگه مووفق اولموش و ایستیفاده ائتدیکدن سونرا قابا بیر شکیلده داغیتمیشدیر.

بونو قئید ائتمک لازیمدیر کي، اخباري و حاجی خان چلبي آلمانلارین جیدی طرفدارلاریندان اولدوقلارینا گؤره حیزبی- توده-آذربایجانی پرده‌لي بیر فاشیست موسیسه‌سي حالینا سالماق فیکرینده ایدیلر. مرحوم محمد علي داروغا اینگیلیس کونسولخاناسینا منسوب آداملاردان اولدوغونا گؤره باشقا مرموز بیر مقصد تعقیب ائدیردي. بونلارین آراسیندا کاوییان کیمي غئیری-فاشیست عونصورلر وار ایدي سه، اونلار تشکیلاتي تمیزله‌ییب، دوزگون یولا سالا بیلمیردیلر.

نهایت مرکزي حؤکومت آذربایجاني تامامیله ساکیت حالدا ساخلاماق اوچون ظاهیرده آزادخاه، باطینده فاشیست تشکیلاتیني اورادا گؤره بیلمه‌دی. اساسن تئهران حؤکومتي آذربایجاندا تشکیلات یارانماسینا ایمکان وئرمک ایسته‌میردی. اونا بئله گلیردي کي، یالانچیلارین عقیده‌سیندن آسیلي اولمایاراق، خالق کوتله‌لرینین تشکیلاتا توپلانماغي خطرلیدیر، خالق بیر یئره ییغیشدیقدا تئز یا گئج حقیقت آشکارا چیخیب و جمعیت آراسیندا خالقین

قئیدینه قالان آداملار تاپیلا بیلر. بو سببه گؤره اؤزلرینین گؤستریشي فهیمي اؤزونون تشکیل وئردیگی حیزبی-توده-آذربایجان جمعیتینی داها داوام ائتمگه قویمادي.

ایران- بیدار

آذربایجاندا اینگیلتره ایمپئریالیستلرینین آژانلاري ایله همکارلیق ائدن آلمان نؤکرلري فاشیست عونصورلری حیزبی-توده-آذربایجان، آذربایجان زحمتکئشلري و آذربایجان جمعیتی پوزاولدوغو گونده (ایراني-بیدار) آدي ایله بیر تشکیلات واسیطه‌سیله مئیدانا چیخدیلار.

«فریاد» روزنامه‌سی بو حیزبین ناشیري-افکاري اولاراق چوخ حرارتله یازیلیب، اینتیشارا باشلادي. اونون گؤرکملي عوضولریندن حوسئینقولو کاتیبیني گؤسترمک اولار.

ایراني-بیدار اینگیلتره و آلمان منبعلریندن آلدیغي کؤمک اثرینده و سایر شهرلرده اولان فاشیست و یاریم فاشیست تشکیلاتلارلا رابیطه‌لری وار ایدي. کاتیبي بازاردا آلمان و اینگیلیس دلاللیغي ایله مشغول اولان تاجیرلرین هر ایکیسي طرفیندن موفصل صورتده حیمایت اولونوردو. مثلن، حئیدرزاده ایله نئمسچیلر و باشقالاري اونا بیر گؤز ایله باخیب، ظاهیرده روزنامه‌یه کؤمک یا وکالت ایشي روجوع ائتمک، حقیقتده ایسه دموکراتیک دؤولتلر، مخصوصن شورالار اینیفاقی‌نین علئیهینه تبلیغات آپارماق اوچون اونو موجهز ائتمگه چالیشیردیلار. بو تشکیلات روشنفیکیر، جاوانلار و ثروتمندلر ایچریسینده درین ریشه سالماغا باشلامیشدي.

موحاربه‌نین سورعتی آلمانلارین برقاسا بیر صورتده شرقه دوغرو گلمه‌لری اونلاري تشویق ائده‌رک اؤزلریني چوخ تئز بیر صورتده تانیتماغا وادار ائتدي. اونا گؤره تامام ایراندا فاشیست تشکیلاتلاري پوزولوب، فاشیست عونصورلری توقیف ائدیلدي کي، بو تشکیلاتین باشچیلاري دا گئري چکیلدي. بئله‌لیکله ایراني-بیدار ایراني ایغفال ائدیب، آلمان و اینگیلیس جاهانگیرلرینین قوجاغینا آتماغا موفق اولمادان پوزولوب اورتادان گئتدي. کاتیبي یاخالاندیقدان سونرا «فریاد» روزنامه‌سی تعطیل اولوندو .

ضید-فاشیست جمعیتی

ضیدي-فاشیست جمعیتی موحیط و زامانین ایجابي اوزره مئیدانا چیخان بیر تشکیلات ایدي. ایرانین ایري شهرلرینده مووفقیت قازانا بیلمه‌ین بو تشکیلات آذربایجاندا چوخ یاخشي ایشله‌دي. آذربایجان جمعیتی و زحمتکئشلر تشکیلاتي پوزولدوقدان سونرا آذربایجاندا یئني قورولان ایرتیجاعي دؤورده آزادیخاه و دموکراتیک قووولر فقط بو جمعیتین آدي آلتیندا فعالیت گؤستره بیلیردیلر. حیزبی-توده و سایر تشکیلاتلارین تشکیل ائده بیلمه‌دیکلري میتینقلر، نومایشلر ضیدي فاشیست جمعیتی آدي ایله تشکیل اولونوردو.

فاشیست ضیدینه موبارزه آپاران بیر تشکیلاتا دؤولت و ایرتیجاعي عونصورلر جورت ائدیب، بیر سؤز دئیه بیلمیردیلر. حتا مطبوعات شدید صورتده قاداغان ائدیلدیگی حالدا، تزه عرصه‌یه چیخیب سیاسته قوشولموش بیریبا، میر رحیم ولایي و غئیریلري آزادیخاهلارین سؤزلریني بو جمعیتین طرفیندن نشر اولونان «یومروق» روزنامه‌سی واسیطه‌سیله اینتیشار وئریردیلر. پولیس ضیدي-فاشیست جمعیتی نامینا توپلانان میتینقلریني داغیدا بیلمیردي. حتا ضیدي-فاشیست جمعیتی‌نین مرکزي بیر زامان حیزبی-توده طرفیندن چوخ گئنیش دایره‌ده ایستیفاده اولونوردو.

ضیدي-فاشیست جمعیتی، زحمتکئشلر تشکیلاتي آذربایجان جمعیتی و باشقا دموکراتیک جمعیتلر، بیر سؤزله دئمک اولار کي، ۱۲ شهریورده قاباغا چیخان تشکیلاتلارین هره‌سي بیر نؤوع ایله گله‌جک دموکرات فیرقه‌سی‌نین یارانماسي اوچون زمین حازیرلادیقلاري نؤقطه‌یی-نظردن فایدالي و ثمره‌لی ایشلر حساب اولونمالیدیر.

همکارلار ایتیفاقی

آذربایجان همکارلار ایتیفاقی دا ۱۹٤۱-جي ایل ۲٥ آوقوستدان ۳ شهریوردن سونرا مئیدانا چیخان سازیمانلاردیر. اونون بیرینجي موسیسلري سورئن، قولام کارخاناسی‌نین، گرگري و فداوي ایران کارخاناسی‌نین کارگري باشقا تشکیلاتلاري زیرو-رو ائدن فهیمي بو آداملاردان مایوس اولوب، جانپولاد قضیه‌سیندن آزادیخاهلارا بوتون حوسنی-رغبت گؤسترمکله، نوفوذ قازانان خلیل اینقیلاب واسیطه‌سیله اونو تامامیله اله کئچیرمگه ایقدام ائتدي.

یوخاریدا دئدیگیمیز سببه گؤره تئهرانا تبعید اولونان خلیل اینقیلاب اورادا فهیمي ایله سازیشه گلدیکدن سونرا تبریزه موراجیعت ائدیب، فهیمی‌نین کؤمگی ایله ایشه باشلاییب، تئزلیکله گئنیش بیر ایتیحادیه یاراتماغا تشبوث

ائتدي. فهيمي تشكيلاتين مخاريجيني تامين ائتمک مقصدی ايله بؤيوک بير شب‌نيشينليک تشکيل ائده‌رک، ۲۱ مين تومن پول توپلاييب خليل اينقيلابا تحويل وئردي. اينقيلاب مؤحكم مالي، قووه‌ت و دؤولت كؤمگينه اايسته‌يناد ائده‌رک، جيدی ايشه باشلادي.

او زامان موحاريبه نتيجه‌سينده حئيرت‌آور درجه‌ده ترقی ائتمكده اولان صنايع محصولو و ياشاييش وسايلی‌نين شديد بير صورتده باهالانماسي ايشچي صينفينه موباريزه‌نين گئنيشلنمه‌سيندن قورخوب، چوخ يئرده كارگرلره گوزشت ائتمگه مجبور اولدولار. دؤولت موباريزه‌نين مووقتی بير صورتده ايرلي گئتمه‌سيندن قورخوب ايقتيصاد ناظيری طرفيندن دوكتور شئيخي آذربايجانا و ايصفاهانا گؤندرمگه مجبور اولدو. دوكتور شئيخي يئرده وضعيتی موطاليعه ائتديكدن سونرا كارگرلرله كارفرمانلارين ايختيارات و حاقينی موعين ائدن بير لايحه يازيب، دؤولته قبول ائتديردي. بو وسيله ايله كارگرلرين وضعيتی ياخشيلاشماغا باشلادي. ايش موزدو يوزده يوز، بلكه يوزده ۵۰ % آرتيريلدي. كارخانا صاحيبلری كارگرلرين حتا چؤرک و ياناجاقلارينی ده عؤهده‌لرينه گؤتورمگه مجبور اولدولار. بو ايتيحاديه‌نين مووفقيتی خليل اينقيلابين آدينا تامام اولدوغونا گؤره اونون نوفوزو يوكسلمكله، كارگرلر اونو حقيقی بير رهبر كيمي قبول ائتمگه مجبور اولدولار.

آرخاسيندا بؤيوک گوج و قودرت حيس ائدن بو جاوان ماجراجو گئت-گئده اؤز وضعيتينی اونودوب، حتا ارباب و ولينعمتي اولان فهيمی‌يه ده اعتيناسيزليق گؤسترمگه باشلادي. اونون حوضورونا گئتديكده قاباقكي تواضعكارليغين عوضي بي‌ادبانه بير صورتده قابا حركتلر بيروزه وئريب، ديگر طرفدن كارگر طبقه‌سيندن تحتي-تاثيرينده واقع اولماقلا تئز-گئچ عهد و پئيماني اونودوب، ولي نعمتی‌نين گؤستريشلرينه عمل ائتمكده سهلنكارليق گؤستردي. فهيمي ماهير بير ديپلومات، آمما بير مورتجع اولدوغونا باخماياراق اؤز مقام و شخصيتينه آرتيق درجه علاقه‌مند اؤزونو تاپيب فهله تشكيلاتی‌نين باشينا گتيرديگی ساتقين بير آدام موتكبير و ادبسيز بير شخصين حركتينه تحمول ائدن دئييلدي. او بير نئچه دفعه ايشاره و كينايه ايله حريفي باشا سالماق ايسته‌ييرسه، خليل اؤزونون آرخاسيندا بؤيوک قودرت حيس ائتديگينه گؤره اونون ايشلرين مسخره ايله جاواب وئردي. ايش بو يئره گلديكده فهيمی‌نين تكليفي بللي ايدي. او اؤزونون تيكديگي بيناني داغيتماغي دا باجاريردي.

خليلين قاباق حركتلريندن علاوه ايتيحاديه‌لرين گوجلنمه‌لري و بوتون فهله صينفی‌نين اونلارين اطرافيندا توپلانماسي دا فهيمی‌نين خوشونا گلن ايشلردن دئييلدي. او اؤز عالی ايله اؤز باشينا بلا آچديغيني تئز بير زاماندا حيس ائتمگه باشلادي. گئريده‌كي ختردن قورتارماق، اونون اوچون چوخ دا چتين ايش اولا بيلمزدي. چونكي او اؤزو تامام عؤمرونو فيتنه و فساد و تيريكله كئچيرميش كؤهنه جاوانلاردان ايدي. تبريزين اؤ گونكو موحيطی ايسه هر ماجرايا موساعيد ايدي. چونكي هنوز اشخاص اؤزلريني لاييقينجه گؤسترمه‌ميشديلر. هر كس باشينا ۵-۳ نفر توپلايا بيلسه‌يدي، ايسته‌ديگينی ائده بيلردي. بونلاردان علاوه خليل اينقيلابين رفتار و حركتی آزاديخاهلار اوچون مرموز شكيلده ايدي. اونون فهله‌لر آراسيندا گوندن-گونه آرتماقدا اولان نوفوزوندان ايرتيجاعي عونصورلردن ايستيفاده ائتمک ايمكاني آز دئييلدي. خليلين پول ايشينه باخماسي دا آغيزدان-آغيزا سؤيله‌نيلمكده ايدي. رفتاري داخي گئت-گئده لوتولوق شكلي آلميشدير. بو ايشده فهيمی‌نين اؤزو ده دخالتسيز دئييل ايدي. اونون آداملاري، مثلن، تاغي بئيتوللا و كروبي، ابولقاسيم جاوان و غئيريلري جوربجور عونوانلارلا موحيطی زهرله‌ييب، اورتايا چيخان آداملاري بدنام ائتمک اوچون چاليشير و حيله‌لر دوزلديرلر. خليل اينقيلابين شرين باشدان رفع ائتمک اوچون آجليقدان گليب، ثروت قازانميش. تبريزده ان بيرينجي خالي كارخاناسي صاحيبی اولان ابولقاسيم جاوان اينتيخاب اولونموش ايدي. او خليلي روشوت ايسته‌مكده موتهيم ائديب، بير عيده پيچاقچيلار واسيطه‌سی ايله موريدئ-حمله قرار وئره‌رک، موفصل دؤيدوكدن سونرا اونون الیندن والييه شيكايت ائدير. والي (فهيمي) ايسه امنيتي خيللدار ائتمک ايتيهامي اوزره خليلي ساخلاتديريب، تئهرانا تبعيد و ايتيحاديه‌سی‌نين قاپيلاريني باغلاماقلا، كومئدي‌نين بيرينجي پرده‌سينه خاتيمه وئردي.

البته، كارگرلر ايتيحاديه‌سيني ده بير تدبير ايله اورتادان آپارماق چوخ دا آسان بير ايش دئييلدي. چونكي بو تشكيلات پهلوي دؤوره‌سينده دوغوب، موحاريبه زامانيندا ترقی ائتمكده اولان جاوان صنايعه و ساير بير صورتده اينكيشاف ائدن ال دستگاهلارينا آرخالانيردي.

حئيرت‌آور درجه‌ده قازانج آپارماق، سرمايا و كارخانا صاحيبلری فهله‌نين نازيني چكمک و اونو الده ساخلاماغا مجبور ايديلر. فهله ايسه ايتيحاديه و بيرليک مزه‌سيني داديب و لده ايديكي مووفقيتلري ساخلاماق اوچون بو واسيطه‌لری ساخلامالي اولدوغونو آنلاميشديلار. اونا گؤره خليل اينقيلاب تئهرانا تبعيد اولوندوقدان سونرا ايشيني تعقيب ائتمک اوچون آذربايجانا گليب، يوسيف ايفتيخاري چوخ تئز بير زاماندا ايتيحاديه‌ني يئنيدن داير ائتمگه مووفق اولدو. فهيمي معزول اولوب، اونون يئرينه سرلشكر موقدمين گؤندريلمه‌سی ده بو ايشده بی‌تاثير قالمادي. يوسيف ايفتيخاري خليل اينقيلابدان ساواد جهتدن دالي اولسا دا، تجروبه جهتدن ايرلي ايدي. ماجراچولوقدا خليلدن گئري قالمازدي.

حتا عاوامفريبليک، اينقيلابي سؤزلري دانيشماغي خليل اونداان اؤيرنميشدير. ۱۱ ايل پهلوي زينداني و واختيله جنوب نئفت معدنلرينده فهله آراسيندا ايشله‌مک سابيقه‌سی داخي اونون اوچون بؤيوک بير سرمايه ايدي. بونلاردان علاوه ايفتيخاري ايله خليل اينقيلاب بير چوخ جهتدن بير-بيريله ايشله‌مگه مجبور ايديلر. اونلار حيزبی-توده-ايران و باشقا آزاديخاهلاري اؤزلرينه ياخينلاشماغا ايمكان وئرميرديلر. اونلارين قاباغيندا ايظهاری-ووجود ائتمک اوچون بونلار بير چوخ قارانليق و مرموز مقامات ايله مربوط اولاراق، آزاديخاه تشكيلاتلار آراسيندا نيفاق سالماقلا

اؤزلرینه جمعیتده یول آچماغا چالیشیردیلار. بو ایشده هر ایکیسی‌نین یولو بیر ایدی. اونا گؤره ده یوسیف ایفتیخاري تبریزه گلدیکده اینقیلابین خوصوصی تؤوصیه‌سی اوزره اونون همدستلري طرفیندن چوخ حرارتلی قبول اولونوب، داها جیدیتله ایشه باشلادي. یوسیف خلیلدن عاقیل اولدوغونا گؤره فهله صینفی ایشي ایله مشغول اولماییب، مئیداندا اولان بوتون سیاسی دسته‌لر و معروف سیاست آداملاري ایله ده علاقه‌یه گیریشدي. او گون تبریزده موثیر عامیللردن حساب اولونان سرلشکر موقدم و سرتیبزاده ایله ده یاخینلاشماقدا حیزبی-توده تشکیلاتي‌نین قاباغینا چیخدي. اونون علئیهینه گیزلي اولاراق تبلیغات آپارماقدان گئري دورماییب، گؤزلنیلمه‌میش ایشین آسان بیر صورتده ایرلي گئدیب، گؤزونو آچاراق ١٠ مین نفرلیک جیدی بیر صینیفین باشیندا گؤردوکده اونسوز دا ماجرادان حظ آلان آوانتورایسته‌ین گؤزلري قاماشدي. الده اولان بؤیوک ایمکانلاردان داها بؤیوک ایستیفاده ائتمک فیکرینه دوشدو.

او گونلرده ١٤-جو مجلیس اینتیخابي اوچون حاضیرلیق آپاریلدي. سرلشکر موقدم موعین آداملاردان اینتیخاب کومیسیونو دعوت ائتمیشدي. او معمول اولدوغو اوزره بو ایشدن بؤیوک پوللار قازانماقدا ایدي. اونلار موخالیف آداملاردان تشکیل اولدوغونو حیس ائتمکله، موقدمین شدید صورتده موخالیفتینه گیریشمیشدیلر. یوسیف اؤزونون و یولداشلارین اینتیخاب اولا بیلمیه‌جکلرینه یقین ائتدیگی ایشین بو شکیلده مئیدانا چیخماسیندان راضی قالماییب، داها جیدی صورتده عکسول-عمل گؤستردي. سرلشکر موقدمین او گونلرده مرکزي حؤکومت ایله آراسي یاخشي دئییلدي. آذربایجان دا کوللو میقداردا بؤیوک پول قوپاریب تک اؤز جیبینه دولدورموشدور. بو موعامیله‌ده پاي گؤزله‌ین مهدی فروخ حتا سؤهئیلي‌نین اؤزو و مجلیس نوماینده‌لریندن بیر نئچه‌سی‌نین پایلاري یئتیشمه‌دیگینه گؤره اونون علئیهینه موباریزه ائدیردیلر. یوسیف ایفتیخاري مربوط اولدوغو ایرتیجاعی مقاملار واسیطه‌سی ایله موقدمین علئیهینه بؤیوک نوماییشلر تشکیل ائده‌رک، ایشي جیدیلشدیرمک ایسته‌دی. اونسوز دا دؤولت مامورلاري تشکیلاتلاردان نیگاران اولاراق فورصتدن ایستیفاده ائدیب، نوماییشلري یاتیرماق اوچون سیلاح ایشلتمگه تشبوث ائتدیلر. نتیجه‌ده کارگرلردن بیر نفر اؤلدورولوب، نئچه نفر یارالادیقدان سونرا یوسیف ده اینقیلاب کیمي تبریزي ترک ائتمگه مجبور اولدو. خلیل اینقیلاب ایله یوسیف ایفتیخارینین تبریزده بؤیوک و موهوم بیر تشکیلاتا رهبرلیک ائتمه‌لری حیزبی-توده‌نین باشچیلارینین خوشونا گلن بیر ایش دئییل ایدي. ایتیحادیه باشچیلارینین اکثری فابریکا و سایر موسیسه‌لرده حیزبی-توده علئیهینه جیدی صورتده موباریزه آپاردیلار. حیزبی-توده‌نین باشچیلاري ایسه ایتیحادیه‌نی داغیتماق، یئني بیر ایتیحادیه دوزلتمک و یا اونو تاماميله اؤز اللرینه کئچیرمگه چالیشیردیلار. خلیل و یوسیف ایفتیخاري غلط حرکت ائدیب، کارگرلرین قودرتیندن شخصی ایستیفاده فیکرینده اولمامالاري حیزب اوچون بعضن موساعید شرایطی گتیردي. موتاسیفانه تئهراندا حیزبین مرکزي کومیته‌سی‌نین باشیندا دورانلار آذربایجان زحمتکئشلرینین و تبریزده اولان حیزب رهبرلرینین یاخشي حرکتلری بو فورصتدن لاییقینجه ایستیفاده ائتمگه ایمکان وئرمیردي. ایتیحادیه کارگرانا سوخولان ماجراجولار آراسیندا آلمان جاسوسلاري و ایرتیجاعی مقاملارین مؤحکم اولماقلاري دا چوخ موثیر بیر عامیل ایدي. حیزبی-توده ایچریسینده یوزده یوز آزادلیق طرفداري اولوب، دموکراتیزم یولو ایله گئتدیگی حالدا ایتیحادیه‌ده دموکراتیزم، حتا سووئت دؤولتی‌نین دوستلوغونا موخالیف اولان عونصورلر ده آز دئییلدي. گرک اعتیراف ائدک کي، خلیل اینقیلاب ایله یوسیف ایفتیخاري و باشقالارینین کارگرلرینین نوفوذ قازانمالاریندا اونلارین آذربایجانلي اولمالاري آرتیق درجه موثیر اولوردو. یوسیفین تبریزدن گئتمه‌سی حیزبی-توده اوچون قاباغا چیخان فورصتلرین هامیسیندان الوئریشلي ایدی. او گونلرده مؤوقعینی گودن سرلشکر موقدم اونلاري راضی سالماقلا تبریزده اؤزونه آرخا قازانماق ایستیه‌یردي. او حتا باتان آزادیخاهلاري بیرلشدیرمک اوچون ابولقاسیم موسوي، جعفر ساعید واسیطه‌سیله اونلارا مادي شرایط یاراتماغا باشلامیشدي.

سرلشکر ایتیحادیه‌نی حیزبی-توده‌نین رهبرلیگی آلتینا کئچمه‌سینه اورکدن راضی دئییلدیسه، ظاهیرده بو ایشه گؤره اونلارا کؤمک ائتمکدن باشقا چاره‌سی یوخ ایدي. ایش او واخت تبریزده حیزبی- توده‌نین باشیندا دورانلاریندان آسیلي ایدي. اونلار گرک اول خاریجده نوماینده‌لریني بیر-بیر گؤروب دانیشیب، اونلارین نظرینی جلب ائتدیکدن سونرا تشکیلات یولو ایله داخیل اولوب، ایتیحادیه شوراسی‌نین قراري اوزره ایشي ایسته‌دیکلری اشخاصین الینه تاپشیرایدیلار. بونون عوضینه آغایي امیر خیزي ایله آرداشئس آوانئسیان موقدیمه‌سیز و حاضیرلیقسیز اولاراق، اؤزلري ایتیحادیه بیناسینا گئدیب، اوراني ایشغال ائتمکله ایشي بیر دفعه‌لیک اؤز اللرینه آلماق ایسته‌ییردیلر. یوسیف ایفتیخارینین گئتمه‌سیله آجیقلانیب، شدید صورتده موباریزه ائتمگه حاضیرلانان کارگرلر ایسه اونلارین بئله بیر مؤوقعده گلیب بینانی توتماق ایسته‌مه‌دیکلریني گؤردوکده تحمول ائده بیلمه‌ییب، هر ایکیسیني جیدی صورتده دؤیدوکدن سونرا بینانین پیله‌لریندن یووارلاتماقلا، اونلاري اورادان طاماح دیشلریني چکمگه مجبور ائتدیلر.

اوندان سونرا موعین بیر واختا دک حیزبی-توده باشچیلاري ایتیحادیه‌نین رهبرلیگیندن صرفی-نظر ائدیب، ایسرافیل قادیرینین رهبرلیگی ایله آیري بیر ایتیحادیه تشکیل ائتمگه تشبوث ائتدیلر. معلوم اولدوغو اوزره کارگرلر آراسیندا نیفاق و ایکي‌تیره‌لیک یاراتماقدان باشقا بیر نتیجه وئره بیلمز ایدي. امیر خیزي ایله آرداشئس آوانئسیان ایفتیزاآمیز بیر شکیلده ایتیحادیه‌ده دؤیولوب، ائشیگه سالیندیقدان سونرا یوسیف و خلیل اینقیلابین دسته‌سیندن رحیم همداد و علیزاده ایبراهیم تبریزه گلیب، ایتیحادیه‌ده ایشلریني سهمانا سالیرلار. بونلارین هر ایکیسي نیسبتن سالیم و مولاییم آداملار اولدوغو اوچون بیرینجي نؤوبه‌ده ١٤-جو مجلیس اینتیخاباتي اوزرینده حیزبی-توده ایله ایتیحادیه آراسیندا مووقتی بیر ائتیلاف اوچون دانیشیق باشلاندي. نتیجه‌ده آزادیخاهلارلا کارگرلر آراسیندا مووقتی اولاراق، زدیخورد آزالیب، بؤیوک تبلیغاتي و موثبت قدملر گؤتورمک اوچون ایمکان یارادیلدي. بو ائتیلافین نتیجه‌سینده ایدي کي، تبریز شهرینده و اونون حومه‌لرینده ١٦ مین راي آپارمیش اولدولار. اگر مالیکلر و دؤولت

مامورلارينين حوققابازليقلاري اولماسايدي. بو دؤورده تبريزين وكيلي‌نين هاميسي آزاديخاهلاردان سئچيله‌جكدي. خالقين روحيه‌سينی و آزاديخاهلارين قودرتيني گؤسترن بو مساله بارسينده، اوزرينده معلومات وئريلديكدن، بورادا آرتيق محضي-لوزوم فقط بيز ايسته‌ييريک گؤسترک كي، ايتيحاديه اگر ساغلام فيكيرلي و دوزگون دوشونجه‌لی، پاک آداملارين اليندە اولموش اولسايدی، واختيندا ايرتيجاعی حركاتلارين قارشيسي آلينماقلا ميللي نهضتيميز داها تئز مئيدانا چيخاردي. اوندان بؤيوک نتيجه‌لر آلماق اوچون الده كافي ايمكان اولا بيلردي. موتاسيفانه اولدن ايش نالاييق و موغريض الينه دوشدوگونه گؤره اوزون مودت آذربايجان زحمتكئشلريني هدفسيز بير شكيلده ماجرالارا سؤوق ائتمكله آزاديخاه كوتله ايچريسنده نيفاق بير واسيطه اولوب، قالميش، اوندان موثبت بير نتيجه الده ائده بيلمه‌ميشدی.

١٤-جو مجليس اينتيخاباتی‌نين اينتيهاسيندا ماجرا آختاران خليل اينقيلاب ١٩٤٤-جو ايلين فروردينين آخيرلاريندا يوسيف ايفتيخاري ايله علاقه‌سيني پوزور، حيزبی-توده‌يه ياخينلاشماغا زمينه دوزلديب، اوچونجو دفعه اولاراق. تبريزه گلدي. او واخت ايتيحاديه تشكيلاتی‌نين باشيندا رحيم همداد دوروردو. همداد حيزبی-توده ايله اينتيخابات ايشينده ائتيلاف ائتديگی حالدا ايتيحاديه‌نی بيطرف ساخلاماغا چاليشيردي. خليل اينقيلاب، عليزاده ناميق تئهراندا يوسيف ايفتيخاري ايله بير يئرده اولدوقلاريندا حيزبی-توده ايله سازيش ائده‌رک، تبريزده ايتيحاديه‌لری بيرلشديرمگه گلميشدير. او واخت تبريزده ايسرافيل قاديري و كاظيم هاشيمي‌نين واسيطه‌سيله يئني بير همكارلار ايتيفاقی تشكيل اولوندوغونو يوخاريدا يازميشديق. بو همكارلار ايتيفاقی ضعيف اولسا دا حيزبی-توده طرفيندن تقوييت اولوندوغونا گؤره اهميتلي ايدي. خليل اينقيلاب تئهراندا توده باشچيلارينا ايتيحاديه‌لری اونلارين ايسته‌ديگی شكيلده بيرلشديرمگه سؤز وئرديگينه باخماياراق، تبريزه گلديكدن سونرا نوماينده‌لرين تحتي-تاثيرينده قالاراق، اويون اويناماق و ايتيحاديه‌نی موستقيل ساخلاماق، اونون باشيندا دورماق ايسته‌ييردي. توده‌يه وئرديگی قطعی وعده‌نين خيلافينا اولاراق جوربجور بهانه‌لرله حيزب-توده نوماينده‌لرينين ايتيحاديه‌يه نوفوذ تاپماسينا يول وئرميردي. ١٠ گونه تامام ائتمه‌لي اولدوغو ايشي ٣ آيا دک قورتاريب، هميشه اورادا قالماق اوچون ٢٢ تير حادثه‌سينی مئيدانا چيخاريب. ٢٢ تير حادثه‌سی روسيیادا ايتيفاق دوشن ٩ يانوار حادثه‌سی خاطيرلادان قانلي بير پوليس ماجراسيدير. خليل پوليس گؤستريشي ايله حاضيرلانميش نقشه‌سيني ائتمک اوچون تيرين اونوندان باشلاياراق، اينقيلابي نيطقلر سؤيله‌ييب، بؤيوک شوعارلارلا فهله‌لری عوصيانا و قياما دعوت ائتمکده ايدي. پوليس و ايستاندار ايسه اونون حركتينه كمال بيطرفليكله باخيب، بلكه يئري دوشدوكده داها آرتيق جيديت گؤسترمه‌سينه ايمكان و شرايط ياراتماقداايديلار. نهايت، همين آيين ٢٠-ده ايتيحاديه‌نين مركزي اولان تربيت خيابانيني اؤزونون ايديعاسينا قيام مركزي قرار وئريب، مينلرله فهله‌لری اورا دعوت ائديب، حؤكومتي اله گؤتورمک شوعاريني مئيدانا آتميشدير.

بو ايشه اؤز اعتبارنامه‌سيني مجليس طرفيندن قبول ائديلمه‌سی اوچون جوربجور تشببوثلره ال آتان فتحعلي ايپكچييان دا اونو حيمايت ائديب، يول گؤسترمكده ايصرار ائتديگينی قئيد ائتمک لازيمدير. خليلين سالديغي هاي-كوي نتيجه‌سينده تامام گئجه گوندوز تربيت خياباني جمعيت ايله دولو ايدي. اينقيلابين طرفيني آلميش، يعنی ٣ نفر مرموز اشخاص ايسه ياخيندان آشينا اولانلارين ايديعاسينا گؤره پوليس طرفيندن كمري اسلحه ايله موسلح اولاراق بينانين قاپيسيندا و خياباندا كئشيک چكمكده ايديلر. اينقيلاب هر نئچه ساعاتدان بير بالكونا چيخيب، وار قووه‌سي ايله باغيراراق، خالقي عوصيانا دعوت ائديردی. او واخت كي آذربايجانين اوستانداري بعضی اشخاصا موراجيعت ائديب، فيتنه‌ني ياتيرماغي مصلحت گؤردوكلري حالدا، او بو ايشدن ايمتيناع ائتميشدي. قوشون ريسي ده ال آلتيندا تربيت خيابانی‌نين موحاصيره‌سيني قووه‌تلنديره‌رک، ايشاره و فورصت گؤزله‌ييردي.

تيرين ٢٢-جي گونو گون- اورتادان قاباق بؤيوک فابريكا صاحيبلرينين موراجيعت ائتديگی و اونلارين گوجو بير مبلغ روشوه وئريب، ايشيني اونلارين ايسته‌ديگی كيمي قورتارماسين سئونلر ده واردير. حتا .... اؤزوده تبريز صنايع صاحيبلرينه جوراپچي كي، او گونكو مولاقاتدا خليل اينقيلابين حركاتينا سون قويماق باره‌سينده موزاكيره ائديلديگيني اينكار ائتمير. او گونلرده تبريز فرمانداريليغيندان ايجرا حاكيميتی معزول اولوب، تئهرانا موراجيعت ائدن ميرزه كريم خان بو ايشين اولدن آخيرينا قدر دادورين پوليس طرفيندن قوولدوغونا شخصن منيم اؤزومه ايثبات ائتمگه چاليشديغي خاطيريمده‌دير. او دئييردي كي، «من موقرر ائديم، منه ايجازه وئرين شخصن و يا پوليس واسيطه‌سيله اينقيلابي چاغيريم اونا مصلحت ائديم و يا اونو موققتی توقيف ائديب، تئهرانا گؤندريم»، دادور ايسه منه قانديرماق ايسته‌ييردي كي، بو ايشدن اونون موعين مقصدی واردي.

بو مقصد ايسه نظريمجه تاجيرلردن پول قيرخماق، حقيقتده هم پول قيرخماق، هم كارگرلر تشكيلاتيني پوزماقدان عيبارت ايدی. خليلين ٢٢ تير ماجراسي بيلاخيره كارگرلر اوچون چوخ باها باشا گلدي. قاباقجادان حاضيرلانميش پوليس و نيظامي دسته‌لری نقشه اوزره حركت ائديب، اؤزونو (خليل اينقيلاب) توتوب صحيح و ساليم مئيداندان چيخارديقلاري حالدا، ايتيحاديه بيناسيني دارماداغين ائده‌رک، كارگرلردن ٩ نفريني وحشيانا بير صورتده قتله يئتيريب، ٢٢ نفري ده آغير صورتده يارالاماقلا كومئديیايا خاتيمه وئرميشديلر.

٢٢ تير حادثه‌سی ايله آذربايجان كارگرلري تشكيلاتي تاماميله خليل اينقيلابين و يوسيف ايفتيخاري دسته‌سی‌نين چنگيندن خيلاص اولوب، توده فيرقه‌سی‌نين رهبرليگی آلتينا كئچدي. عومومیتله آذربايجاندا فهله‌لر تشكيلاتي جاوان بير تشكيلات اولدوغونا گؤره حتا آخير زامانلارا قدر تاماميله صينفی اساس اوزره اساسلانميش بير ايلليک نهضت مودتينده فيرقه و ميللي حؤكومتين وئرديگی خوصوصی كؤمک و ياراتديغي شرايطه باخماياراق، يئنه ده تشكيلات جهتدن تاماميله ايتيحاديه معناسينی قازانا بيلمه‌ميشدير. مخصوصن آخير زامانلاردا فيرقه و

حؤکومتین کؤمکلرینه دایاندیغینا گؤره اؤز حودودوندان کنارا چیخیب، اونون باشیندا ساده کارگرلر ایتیحادیه‌سی یئرینده صنعتکارلار و خیردا کاسیبکارلار: فایتونچو، آراباچي، قصاب و غئیریلرینی ده احاطه ائتمکله سیاسی لشگر دوزلده‌رک، کئیفیتدن آرتیق کمیت آرخاسیندا گئتمگه جان آتماقدا ایدي.

نئجه کي، دئدیک، آذربایجان ایتیحادیه‌لري جاوان بیر تشکیلات اولدوغونا گؤره تشکیل اولونان گونوندن نهضت خاتیمه تاپانا دک بیر نئچه نفر منفعتچی عونصورلرین شخصی نظری اؤزره تامامیله فیرقه رهبرلرینه تابع اولماقدان بیر نؤوع بویون قاچیرمیش، تکجه ایقتیصادی، حتا سیاسی مساله‌لر ده بعضن سهو و خاطارلاردان کناردا قالمامیشدیر. خلیل اینقیلابي، یوسیف ایفتیخارینین و حتا آخیر گونلرده تک-تک نوماینده‌لرین ایتیحادیه‌نی فیرقه‌نین قارشیسینا فیکري بو تشکیلاتین ان بؤیوک نؤقصانلاریندان حساب اولونا بیلردي.

بونلارین هامیسي ایله بئله اعتیراف ائتمک لازیمدیر کي، آذربایجان کارگرلر و زحمتکئشلرینین ایتیحادیه‌سي ایستر میللي، ایسترسه نهضتدن قاباق همیشه آزادیخاه دسته‌لرین قاباغیندا گئدن بیر جمعیت اولوب، و مخصوصن نهضت زاماني فیرقه‌میزین مؤحکم آرخاسي حساب ائدیلمیشدیر.

نهضتیمیز باشلانان گوندن ایسه بیرینجي دفعه فیرقه‌میزین رهبرلیگی اونون سریع بیر صورتده پیشرفتینه ایمکان وئرنده حامیه (هیمایتئدیجي) تشکیلات اولموشدور. هنوز فیرقه عوضولرینین سایي قیرخا چاتمادیغی حالدا، ایتیحادیه شوراسی‌نین صدری بیریبانین موسیسلر هئیاتینه گؤندردیگی تاریخي مکتوبون بؤیوک ارزیشي واردیر. خاتیمه‌ده علاوه ائتمه‌لی‌ییک: بوتون نهضت مودتینده گؤرولن جیدی ایشلرده ایستر عومومیتله ایتیحادیه سازیماني، ایستر اونون تک-تک عوضولری همیشه خالقیمیزین قاباق صفلرینده گئتمیشدیر.

حیزبی-توده و کانون-دموکراسی

یوخاریدا گؤسترمیشدیک کي، آذربایجان خالقي، مخصوصن تبریز جماعتی تئهرانا تابع اولماق، تئهراندا قورولان جمعیتلرین آردینجا گئتمک ایسته‌میردی. اونلاري تئهران دفعه‌لرله ایغفال ائتدیکدن، اونا داها بئل باغلایا بیلمزدي. حقیقتن تئهران سیاستچیلرینه اینانماق اولمازدي. اونلارین چوخوسونون سیاسی آمال و آرزوسونو تعقیب ائتمه‌ییب، خوصوصی مقصد و شخصی منافع اوزلرینسه حرکت ائدن آداملار اولدوغونو آذربایجانلیلار چوخ یاخشي بیلیر.

اونا گؤره اؤزلرینی بیر داها اونلارین الینه تاپشیرماق ایسته‌میردیلر. یوخاریدا دئدیگیمیز کیمي اهالی‌نین قاباقجیل و مونوور حیصه‌سی حیزبی-توده‌یه تئهران ایله مربوط اولدوغو اوچون باغلانماقدان گؤز یوموب، آیري و موستقیل صورتده موباریزه ائتمگه چالیشیردیلار. بوندان باشقا حیزبی-توده‌نین تبریزده ایشله‌مک اوچون گؤندردیگی ایشچیلر دخي شخصیت اعتیباریله خالقین تانی‌ییب، بیلدیگی موباریز آداملار دئییلدیلر. اکثریتی آذربایجانلیلاردان اولان مزهبي بیر اؤلکه‌ده بیر نفر غئیری آذربایجانلي، مثلن، ائرمنیني بیر آزادیخاه تشکیلاتا رهبر تعیین ائدن بیر فیرقه اوچون عومومون رغبتیني قازانا بیلمه‌مک طبیعی بیر مساله ایدي. حتا او آدام شخصن لاییق بیر آدام اولسایدیسا بئله، میللي نهضتدن اوجالمیش بیر خالق اونون دالینجا گئتمزدي.

حیزبی-توده‌نین مرکزي ایسه خالقین روحیه و احساساتیني حسابا آلماییب، آذربایجان تشکیلاتی‌نین باشچیلیغینا آرداشئس آوانئسیانی گتیرمیشدي. بو آدام شخصن آذربایجانلي اولمادیغي حالدا، اخلاقي دخي موتکبیر و خودپسند اولدوغوندان، خالقین خوشونا گله بیلمزدي. تبریز جماعتی نه قدر بئین‌الخالق دوستلوغا مئیلی اولسا بئله، تانی‌ییب، ایمتاحاندان کئچیرمه‌دیگی باشقا بیر آدامین رهبرلیگیني قبول ائتمزدي.

حیزبی-توده‌نین فعال رهبرلریندن اولان احمد ایسپهاني ده آذربایجانلیلارین خوصوصن اورتاباب و شهر جاماعاتی‌نین خوشونا گلمیردي. توده تشکیلاتي ١٤-جو مجلیس سئچکیلرینده وکیل سئچمک ایسته‌ین بو آدام اصلن تبریزلي دئییلدي. او ایستانبول ایسپهاني بیر فامیلدن آنادان اولموشدور. اونون دانیشدیغي عوثمانلي تورکجه‌سي خالقین سئودیگی بیر دیل دئییلدي. حیزبی-توده بو آدامي آذربایجان تشکیلاتینا رهبر گؤندرمکده بؤیوک ایشتیباه ائتمیشدیر.

تبریز جماعتی بو سببلره گؤره توده تشکیلاتینا چوخ بدبینلیک نظری ایله باخیردیلار. بونلاردان علاوه حیزبی-توده‌نین ایالت کومیته‌سی‌نین عوضولری اکثری تزه عرصه‌یه گلمیش، تجروبه‌سیز و معلوماتسیز آداملاردان عیبارت ایدي. بونلار خالقین آرزولارینی دوشونوب، اونو انجام وئرمکله فیرقه‌نی خالقا یاخینلاشدیرماغا مووفق اولا بیلمیردي. اونا گؤره تبریزده یئنی موستقیل میللي بیر تشکیلاتین ووجودونا احتیاج حیس اولونوردو. کانوني-دموکراسی بو احتیاجین اوزرینده مئیدانا چیخان بیر تشکیلات ایدي. بو تشکیلات اکثرن محللی آداملاردان توپلاندیغي اوچون تبریز جاماعاتینا داها یاخین ایدي. اونو قوروب دوزلدنلر، هیلال ناصیری، جفر اخکري، میر مهدی چاووشي، خلیل آزربادگان، حوسئن ریضوان خالقین تانی‌ییب، بیلدیگی آداملار اولدوغوندان شهرده و یاخین کندلرده حیزبی-توده‌دن داها گئنیش دایره‌ده چالیشماق ایمکانینا مالیک اولا بیلمیشدیلر.

مخصوصن تبريزده مجليسده اورتاباب ضيياليلار کانوني-دموکراسييه چوخ آرتيق رغبت گؤستريرديلر. حالبوکي، حيزبی- توده‌نين اطرافينا توپلانانلارين اکثری کندلي و فهله موهاجير تيپلريندن ايدي. کانوني-دموکراسی‌نين بؤيوک بير نؤقصانی فهله صينفيندن اوزاق قالماسي ايدي. بو جهتدن کارگرلر ايتيحاديه‌سيندن سونرا حيزبی-توده داها قووه‌تلی ايدي. کانوني-دموکراسی اوسکوده و تبريز شهرينين اطرافيندا ياخشي ايشله‌ديگی حالدا، آذربايجانين آيري شهرلرينده نوفوذ تاپا بيلمه‌ميشدی.

هله مشروطيت اينقيلابي زامانيندان بري تبريز آزاديخاهلاري آراسيندا قانلي بير سابيقه حؤکم سورمکده‌دي. بو ايش يئرلي و گلمه جاوانلاريندان عيبارت ايدي. واختيله ايشله‌مک مقصديله ارباب ظولموندن - آذربايجاندان روسييايا موهاجيرت ائديب، مشروطه‌خاهليق حرکاتي باشلانماسيندا اينقيلابدا شيرکت ائتمک مقصديله وطنه موراجيعت ائدنلري فقط لبياسلارينا گؤره موهاجير آدلانديرميشديلار. بو موهاجيرلر باکي کيمي فهله مرکزلرينده ياشاييب، روسييانين ۱۹۰۵-جي ايل اينقيلابي حرکاتيندان آلديقلاري تجروبه اوزره جيدی اينقيلاب يولوندا داها مؤحکم {ايراده} ايله ايرلي گليب، يئرلي آزاديخاهلارين مولاييم رفتارينا اعتيراض ائتديکلريندن اونلارين خوشلارينا گلميرديلر. يئرليلر ايسه اونلارين بعضيلرينين آدابي- روسوميني، تبليغ ائتديکلريني بگنمه‌ييب، اونلاري لامذهب و دينسيز آدلانديرماقلا اؤزلريندن اوزاقلاشديرماغا چاليشيرديلار. بو مساله حتا گيلان و تئهران مشروطه‌چيلري آراسيندا دا وارميش. تبريز {اونلارا گوزشت ائديب} و آخيردا چکيب، اورتادا بير نئچه نفري اؤلدوردوکدن سونرا اورانين آزاديخاهلاري طرفيندن ايصلاح ائديلميش و تاماميله اورتادان قالديرميش ايدي.

۱۹۴۱-جي ايل ۳ شهريوردن سونرا همين کؤهنه موهاجير عونوانی آلتيندا داها گئنيش، داها درين بير صورتده ظاهيره چيخيب، آذربايجان خالقی‌نين سرنيويشتينده موهوم يئر توتماقدايدي. موهاجيرلر عوموميتله سوويت آذربايجانيندا و شورالار ايتيفاقی‌نين باشقا جومهوريتلرينده بير مودت ياشاييب اؤز وطنلرينه موراجيعت ائدن آذربايجانليلار اولدوقلاري حالدا، يئرلي مورتجعلر و دؤولت مامورلاري طرفيندن موهاجير آدلانديريليب، آذربايجاندان خاريجه چيخديقلاري ايله اونلارين آراسيندا شديد بير صورتده ايکی‌تيره‌ليک ياراتميشديلار. موهاجيرلرين چوخوسو اوزون مودت شورالار ايتيفاقيندا ياشاييب سياسی مساله‌لرده آشنا اولدوقلارينا محللی آداملارا نيسبتن ايجتيماعی موباريزه‌ده داها جيدی رفتار ائديرلر. بير ده بو جاماعات پهلوي دؤوره‌سينده بؤيوک آزار و ازيتلره معروض قالديقلاريندان او رئژيمين بير داها تکرارليندان هميشه واهيمه‌ده ايديلر. چونکي رضا خان دؤورونده اونلار اؤز وطنلرينده موحاريبه‌ده اسير دوشن سربازلاردان داها پيس حالدا ياشاماغا مجبور ايديلر. او واخت موهاجير آدي داشييان بو آداما موعين کنارا چيخماغا ايجازه وئريلميردي. اونلارين دؤولت ايدارسينده ايشله‌مگه حاقلاري يوخ ايدي. هر گون گرک گليب اؤزلريني پوليس ايداره‌سينه نيشان وئريب، حاضير-غاييب دفترينی ايمضا ائديرديلر.
بونلارين مال و جان، حتا حئثيت و ناموسو دايما پوليس و ژاندارملارين تعروضونه معروض ايدي. اکثری ياخشي تربييه و تحصيل گؤرموش اولان بو جاماعاتين چوخوسو ايرانين مرکزي شهرلرينده و جنوبون زهرلي آب-هاواسي اولان يئرلرينه سورگون ائله‌ييب، اورادا آغير و دؤزولمز شرايط آلتيندا ساخلانيرديلار. کاشان شهرينده من شخصن تبعيد اولدوغوم گونلرده ائله فاميللره تصادوف ائتديم کي، بير پارچا چؤرک اوچون هر بير ايشه حاضير اولدوقلاري حالدا، اونلارا ايشله‌مک ايمکانی وئرميرديلر. موهاجير ايله دانيشماق، اونلارا کؤمک ائتمک جورم حساب اولونوردو. بيچاره‌لر حتا آلت پالتارلاريني ساتيب، خرجله‌ييب، قورتارميشديلار. بونلارين ايچريسينده اولان عالی مکتب قورتارميش موهنديس و طبيبلره قارا فهله‌ليک و توپراق قازماق ايمکاني وئرميرديلر.

عوموميتله تبريز، اردبيل، سراب، گرمرود و ساير آذربايجان کندليلريندن عيبارت اولان بو آداملار موهاجير عونوانلی اولوب، اؤز وطنينده ساده ياشاماق وساييلندن محروم اولدوقدا، سونرا ناگيهاني اولاراق الده ائتديگی آزادليغا طبيعيدير کي، خونسردليکله ساکيت دورا بيلمزدي. اونا گؤره ده حيزبی-توده تشکيل اولان کيمي اونون اطرافينا توپلانان و اونو قووه‌تلنديرن جاماعات، يعنی موهاجيرلر اولموشدو.

يئرلي جاماعات ايسه ايرتيجاعی دؤوره‌نين تعليم ائتديگی عادت اوزره موهاجيري بگه‌نيب اونونلا بير حيزبده چاليشماقدا تنفور ائديردي. اورتا ضياليلارين کانون-دموکراسی اطرافينا توپلانمالارينين سببي ده بو ايدي.

ولي فيرقه باشچيلاري دا اونو ائله آچيق سؤيله‌مگه جورات ائتميرديلر. چونکي، کانون-دموکراسی تشکيلاتين اوزرينده بئله موهاجير تيپلري آز دئييلدي. مثلن خليل آزربادکان، حوسئن ريضوان، شاميل و غئيريلري موهاجير آدلانان آذربايجانليلارين لاپ جيدديلريندن ساييليرديلار. بو تشکيلاتا گيرن آداملارين آراسيندا حيزبی-توده ايله موخاليفت ائدن غئيری-آزاديخاه عونصورلره ده تصادوف ائديليردي. بونلار کانون-دموکراسی، عوضولرينی حيزبی-توده علئيهينه قوروب تقويت ائتمکله آزاديخاهليق جيبهه‌سينه ايختيلاف سالماق ايسته‌ين آداملار ايدي. خطيب شهيدي و حاجی خان طلايی و غئيرلرينين مقصدلری فقط و فقط بوندان عيبارت ايدي. تامام منفي و موثبت جهتلريله برابر، کانوني-دموکراسی آذربايجان ميللي نهضتينه موتمايل بير اوجاق حساب ائتمک مومکوندور.

اونون باشچيلاري هئچ وجهله تئهراني تانيماق ايسته‌مه‌ييب، اونون اوچون مرکزييت قايل دئييلديلر. بونلار اؤزلريني موستقيل بير آذربايجان تشکيلاتي حساب ائديب، مرکزي کوميته‌لری ايسه تبريزده ايدی. بو جهتدن کانون-دموکراسی حيزبی-توده تشکيلاتيندان داها دوغرو خطی-حرکت تعقيب ائديرديلر. بيلديگيميزه گؤره حيزبی-توده عملن و نظرن اؤز مرامنامه‌سينه کندلي طبقه‌سينی تاماميله کؤلگه‌ده قويوب، اونا بير شئي وئرمه‌ميشدی. حالبوکي، کانوني-دموکراسی اؤز مرامنامه‌سينده توپراغي پولسوز اولاراق کندلييه وئرمه‌سينی ايرلي

سورموشدو. بونونلا بئله خالق ایچریسینده کانوني-دموکراسی مؤعتدیل و حیزبی-توده چوخ موفرط و اینقیلابچیلار تشکیلاتي تانینمیشدي. بونون سببي ایسه حیزبی-توده باشچیلارینین تجروبه‌سیزلیگي و سون درجه‌ده سول روحلا روحلانمیش کارگر و موهاجیر دسته‌لرینین تحت-تاثیرینده واقع اولمالاري ایدي.

اساسن حیزبی-توده‌نین متبوعاتي تاکتیک و گونده‌لیک ایش جهتدن همیشه گئري گئدیر و یئرسیز شوعارلار مئیدانا آتیردي. بو ایسه یئرلي فیرقه کومیته‌لرینی چاشدیریر. اونلاري موحیطه اویغون اولمایان خطی-حرکت تعقیب ائتمگه وادار ائدیر. بیز چوخ یاخشي بیلیردیک کي، حیزبی-توده پروقرامي چوخ ساده میللي بیر حیزب اوچون یازیلمیش پروقرامدي، نئجه کي، یوخاریدا دئدیک بو پروقراما توپراغین کندلییه عوضسیز اولاراق وئریلمه‌سی قئید ائدیلمه‌لیدي. بئله اولدوغو حالدا، اونون سون زامانلاردا داها چوخ مقاله یازان عوضولریندن خلیل ملکي بو طبقه‌نی کارگر فیرقه‌سی داها دوغروسو کومونیست فیرقه‌سی اولدوغونون ایثباتینا چالیشیردي.

بو تک ملکی‌نین نظری دئییل، واقیعن حیزبی-توده‌نین باشچیلاري آراسیندا واحید بیر نظر اولمادیغیندان قلم الینه آلیب، مقاله یازماق ایسته‌ین رهبرلردن هر بیري خالقي بیر طرفه چکیردي و چوخ دا فیرقه‌نی طبقاتی بیر فیرقه آدلاندیریردي. همین پرینسیپسیزلیک و آیدین نظریه و هدف اولمادیغیندان رهبرلر چوخ واخت کوتله‌نین تحتي-تاثیرینده واقع اولاراق، اونا رهبرلیک ائدیب، یول گؤسترمک عوضینده اونون دالینجا سورونوب، اونون خوشونا گله‌بیلن سول شوعارلار ایله تظاهور ائده‌رک، فیرقه‌نی دوزگون یولدان کنارا چیخماغا وادار ائدیردیلر. بو پرینسیپسیزلیک او فیرقه‌نین آذربایجان تشکیلاتی‌نین قاباغیندا بؤیوک انگللر تؤره‌دیر، اونون نوفوزونا بؤیوک ضربه‌لر ووروردو. بو تاسوفله آذربایجان آزادیخاهلار جریانینا بؤیوک ضربه ووردوغونو دا اینکار ائتمک اولماز. مثلن بیر گون علی امیر خیزي کندلیلرینین خوشونا گلمک اوچون یئرلرین کندلي آراسیندا بؤلونمه‌سي شوعاریني مئیدانا آتماقلا موقدیمه‌سیز بیر کندلي چیخیشي مئیدانا چیخارماق اولدوغو حالدا، کندلیلره هئچ بیر کؤمک یئتیرمه‌دیگیندن بیچاره‌لرین چوخونون توقیف اولوناماسینا سبب اولموشدور. کانوني-دموکراسی باشچیلاري ایسه بو ساحه‌ده داها احتیاطلي اولدوقلارینا گؤره اورتاباب شهر جماعتی آراسیندا داها آرتیق اعتیبار قازانا بیلمیشدي.

بونونلا بئله کانوني-دموکراسی تشکیلاتی‌نین ایچریسیندن چیخان ایختیلافلار و ۱٤-جو مجلیس سئچکیلرینده شیکست ائدیلدیگینه اونون باشچیلارینین اعتیبار و نوفوزلاریني خالق ایچریسینده یئتیردیکدن سونرا ۱۹٤٤-جو ایلین اوللرینده تامامیله حیزبی- توده تشکیلاتینا مولحق اولماق مجبوریتینده قالمیشدي.

جیبهه‌یی - آزادی (آزادلیق جیبهه‌سی)

۱۹٤۱-جي ایلدن باشلاییب، ٤۵-جي ایله‌دک شدید کئشمکئش و آغیر نتیجه‌سیز موباریزه آذربایجان آزادیخاهلاریني یوردوغو حالدا، اونلارا واحید بیر تشکیلاتین لوزومونو حیس ائتدیرمیشدي. بو احتیاج اوزرینده جیبهه‌یی-آزادي تشکیلاتي بوتون ایراندا اولدوغو کیمي تبریزده ده طبیعی اولاراق، مئیدانا چیخمیش و نوفوزونو ایتیرمکده ایدی.

جبهي-آزادي ۱۹٤۳-جو ایلده تئهراندا معلوم اولدوغو اوزره اول مطبوعاتی بیر تشکیلات ایدي. سونرا سیاسی دسته‌لر و ایجتیماعی بیر سازیمان حالینا دوشوب، بوتون آزادیخاهلارین آدیندان دانیشماق ایمکانینا مالیک اولموشدور. بدبختانه اونون عدم مووفقیتي ده بو ایمکاندان دوغولماغینا باشلادي. چونکي جیبهه‌نی ووجودا گتیرن روزنامه مودیرلري صیرف بیر آرخا گودن آداملار دئییلدیلر. بو سبب‌دن سئید ضیا دسته‌سی سیاست صحنه‌سینده گؤرونور کي، «سیتاره» روزنامه‌سی‌نین مودوري ملکی، صدری «ایران» روزنامه‌سی‌نین مودیري «موحیط مجله‌سي» مودیري موحیط طبا-طبایی و «خورشید-ایران» مودیري بازرکاد و باشقالاري جیبهه‌نی اونون قوجاغینا آتماغا تشبوث ائتدیلر.

تشبوثده اولانلاري تشکیلاتدان ایخراج ائتدیلر. بو ایسه جبهه‌یه بؤیوک ضربه ایدي. دیگر طرفدن حیزبی-توده روزنامه‌لری فقط حیزبی چرچیوده محدود قالماغا چالیشدیقلاري اوچون جیبهه‌نی تشکیل ائتمک، اونون دایرسیني گئنیشلندیرمک عوضینده اونو تامامیله حیزبی بیر سازمان حالینا سالماغا باشلادیلار.

اورتادا قالان روزنامه ناشیرلري اوزاقلاشدیریب، تشکیلاتي قووه‌دن سالماقا سبب اولدولار. یئري گلمیشکن دئمک لازیمدیر کي، ایستر حؤکومت باشینا کئچمک اوچون هئچ بیر ماجرادان چکینمک ایسته‌مه‌ین قوام اولسلطنه اؤز مرکزلري واسیطه‌سیله حیزبی-توده جیبهه‌یی-آزادي تشکیلاتی‌نین اؤز تحتی-نوفوزونا کئچیرمیشدیر. باهار، عاباباس شاهنده، زئینال عابدین، فیردوسي و لنکرانیلري قوامین کؤهنه آداملاري ولدوقلاري اوچون وار قووه‌لري ایله جیبهه تشکیلاتیني اونون قوجاغینا آتماغا چالیشدیلار. اصلن قوام اولسلطنه‌نین صحنه سیاستینه سوخولور، حیزبی-توده و سایر آزادیخاهلار تشکیلاتینا ال آتماسي حیزبی-توده و آزادیخاهلار جیبهه‌سینه بؤیوک صدمه و ضررلر یئتیرمکده ایدی.

خوصوصن قئيد ائتمک لازيمدير کي، اول گونلر آزاديخاهلار و موترقي عونصورلر بو سازيمانلارين داليندا قوام اولسلطنه‌نين ايرتيجاعى {سياستيني حيس} ائده‌رک، اوندان هورکور، اؤزلريني کنارا چکديلر. قوام ايسه باجارديقجا اؤزونو آزاديخاهلارا ياخين گؤسترمگه چاليشيردي. تئهراندا جيبهه‌نين وضعيتى بو شکيلده اولدوغو حالدا، تبريزدن بؤيوک اومود گؤزله‌مک اولمازدي. ايداره‌ده تشکيلاتين صدارتينه کئچيريلن آغاي شبوستري ساواد جهتدن ضعيف و فعاليت جهتدن ده. قئيد اولدوغونا گؤره جيبهه اطرافينا توپلانان آزاديخاهلاري راضى ساليب، اونلارا رهبرليک ائده بيلمه‌دى. او تشکيلاتي ايداره ائديب، اونو هدفه دوغرو آپارماق عوضينده آغازاده و باشقالاري کيمي شارلاتان عوضولرى و موختصر موخاليفت نتيجه‌سينده کوسوب گئتميش و جيبهه‌نى اونلارين اللرينه تاپشيراراق، کنارا چکيلمک فيکرينده اولانلار ايسه مضروبي-ايمان آداملار اولدوقلارينا گؤره تشکيلاتي ضعيفله‌ديب و باطيل حاليندا ساخلاييب، درجه‌سينه گتيرمگه سبب اولموشدولار.

حيزبى-توده باشچيلاريندان خليل ملکى، دوکتور جؤودت و وارتاشيني آزاديخاهلاري اؤزلرينه {تابع} ائتمک کيمي کيچيک و محدود دوشونجه‌لري ده تبريز آزادليق جيبهه‌سى‌نين ضعيف دوشمه‌سينده آرتيق تاثير باغيشلاميشدير.

١٩٤٥-جي ايل مورداد آييندا من شيرازدان گلديکده آزادليق جيبهه‌سي تقريبن داغيلماغا باشلاميشدير. مخصوصن حيزبى-توده و ايتيحاديه باشچيلاريني تقويت ائتمک عوضينده داغيتماغا چاليشيرديلار. ناتواني، رهبر و قهرمان کيمي ساوادسيز، بيلگيسيز توده‌چيلر جيبهه‌ده چاليشان اشخاص حتا تحقير و تؤوهين ائتمکدن بئله پرهيز ائتمک ايسته‌ميرديلر. بو ايسه تاماميله حيزبين و آزادليغين ضررينه تامام اولان بير حرکت ايدي. اصلن حيزبى-توده‌ده ده مونوور طبقه آز و عوامفريب آداملار چوخ ايدي. بو تشکيلات سيراسيندا عقيده‌لي و معلوماتلي عوضولرى گؤرمکدن قورخوردولار. چونکي، يئني ساوادلي آداملار اورتاليغا چيخديغي واخت ساوادسيز تشکيلات رهبرليگيندن کنارا قالمالاري معلوم بير مساله ايدي. چونکو خالق باجاريقلي و محبوب آداملاري قويوب، بوتون سرمايالاري چيغير-باغير سالماقدان عيبارت اولان دئماقوقلارين داليجا گئده بيلمزدي. گئتسه‌يدي بير نتيجه وئرمزدي. بو جهتدن ايالت کوميته‌سى فيرقه باشچيلارينين دعوتلري ايله ياراتماق ايسته‌ديکلرى شرايطه باخماياراق، ضياليلاري حيزبه چکمک مومکون اولموردو.

دئمک، او زامان حزبي-توده باشچيسيز و اوفيسئرسيز بير قوشون کيمي ذؤوق-طبيعى ايله ايرلي گئديردي. باشچيلاري چکيب داليجا آپاريردي. همين زاماندان اونو سولچولوق چرچيوده محدود ائتمکله دموکراتيک شکلي آليب، بوتون خالقي اؤز داليجا آپارماق ايمکانيندان محروم ايديلر. يوخاريداکي سببلره گؤره آذربايجاندا ايسه بير نامه اوزرينده قورولان جيبهه‌يى-آزادي تشکيلاتي نهضت زامانيندا تزلزول بير حالا گلميشدي. بونونلا بئله بوتون آذربايجاندا باشلانان ايجتيماعى ايشلره رغبت گؤسترن اشخاص هاميسي آز-چوخ بو تشکيلاتا باغلي حساب اولونوردولار. فيرقه‌ميز تشکيل اولدوغو زامان بوتون سياسى سازيمانلار کيمي جيبهه‌يي-آزادي دا چوخ موفيد واقع اولدو.

همين بو تشکيلاتين سببي ايله بيز واختيکن بوتون آذربايجان شهرلرينده باش بيلن آداملارلا تانيش اولا بيلميشديک. من اؤزوم ١٩٤٤-جو ايل ايسفند آييندا تبريز، خوي، اوروميه، اردبيل شهرلرينه موسافيرت ائديب، بؤيوک کونفرانسلار وئرديکدن سونرا جيبهه‌نين هئياتيني اينتيخاب ائتمکله، آذربايجانين سياست آداملاريلا ياخيندان تانيش و دوست اولموشدوم. اونا گؤره فيرقه‌ميزين تشکيلينه باشلاديغيميز واخت جيبهه‌يى-آزادي تشکيلاتي بيزه حاضير و آماده بير وسيله اولوب، هر يئرده فيرقه‌نين شؤعبه‌سيني اونلارين واسيطه‌سيله قورماغا مووفق اولا بيلديک.

نتيجه

نئجه کي، يوخاريدا دئديک ١٢ شهريور ١٩٤٥-جي ايلدن، يعنى معروف اعلاميه‌ميزين اينتيشاريندان قاباق آذربايجان خالقيني اؤز داليجا آپاريب، بوتون طبقه‌لره رهبرليک ائدن ميللي بير تشکيلات يوخ ايدي. زحمتکئشلر، توده، آذربايجان و ساير عونوانلار آلتيندا پارلاييب تشکيلاتلاردان قالان منفي و موثبت خاطيره‌لره باخماياراق، اونلاردان گوجلو بير اثر باقي قالميشدير. حيزبى-توده-ايران، کانوني-دموکراسى، ضيدي-فاشيست جمعيتى و ايتيحاديه ايسه، نئجه کي، شرح وئرديک. فقط زحمتکئشلرين حساس بير قيسميني جلب ائده بيلميشديلر. بو طبقه ايسه سازيمانلاردان گؤردوکلري فرعى ايشلره قناعت ائتمه‌ييب، جيدى فعاليت و بؤيوک قدملر گؤزله‌ديکلريندن اونلاردان چوخ دا راضى دئييلديلر. ميتينقلر، نومايشلر، کونفرانسلار دؤولت مامورلاري بارسينده يازيلان آجي تنقيدلر آرتيق خالقي دويورا بيلمزدي. تشکيلاتلارا داخيل اولان فداکار اينسانلار اونلاردان جيدى و اساس قدملر گؤتورمک اينتيظاريندا ايديلر. بيز ايسه يوخاريدا قئيد ائتديگيميز سهولره گؤره اولاسي دئييلدي. حتا اونلارين گؤتوردويو بعضى جيدى قدملر ده نقشه‌سيز، هدفسيز اولوب، حيسيات اوزرينده قورولدوغوندان عکس نتيجه‌لر وئريردي. نهضتيميزده موثبت و فايدالي ايشلر گؤرولوب نوفوذ قازانان جاوانلار ايسه باشچيلارينين گؤتوردوکلري غلط قدملر نتيجه‌سينده بدنام اولوب، اؤز فداکارليقلاريندان خالقين نيفرتيني قازانماقدان باشقا بير نتيجه آلا بيلمزديلر.

میثال اوچون لیقوان حادیثه‌سینی گؤتوره بیلریک: ۱۹۴۵-جي ایل مئهر آیی‌نین 11-ده ایتیفاق دوشن بو حادیثه حیزبی-توده‌نین آذربایجان تشکیلاتینی شدید صورتده بدنام ائدن اصل ایدي. او گونلرده تئهراندان تبریزه گلیب، اورادا هاي-کوي سالان آرداشیس آوانئسیان لاهیجان وکیلي دوکتور (رادمنئشین) پارلامان نیطقیندن آلیب، مئیدانا آتدیغي «قانا-قان، یومروقا-یومروق» شوعاري آذربایجان اوچون اولدوقجا یئرسیز و بیمؤوقع بیر شوعار ایدي. بو شوعار حیزبی آغیر و قابا وضعیته دوچار ائتمیشدی. اعلان-جنگ معناسیندا اولان بئله شوعار خالقي قورخودوب، حیزبدن اوزاقلاشدیرماق، دؤولت و ژاندارم قووه‌لرینی آییق سالماقدان باشقا بیر نتیجه وئره بیلمزدي.

دوشمنلرینه اعلان-جنگ ائدن بیر حیزب اولدن اونون وسایلینی حاضیرلامالي ایدي. موتاسیفانه او واخت حیزبی-توده ایختیاریندا بئله بیر وسایل یوخ ایدي. اونون اطرافینا توپلانانلاردان بئش-اوچ نفرین الینده اولان ساده، کیچیک اسلحه، دیشدن دیرناغا قدر موسلح اولان دؤولت قووسیله اعلانیحرب داغیلماغا محکوم اولماق دئمکدیر. بوتون ایراندا هاي‌کویه سبب اولان لیقوان حادیثه‌سی ایسه بو شوعارین اوزرینده مئیدانا چیخدیغیندان حیزبی-توده‌نین رهبرلیگی بؤیوک ضربه و خطره معروض قالمیشدي.

دوغرودور، بو حادیثه ژاندارم باشچیسي شقاقي و امیر پرویز و سایرلرین تدبیرلریندن {بوروز} ائتمیشدي، چونکو اونلار احقاقي-حاق ائدیب، حیزبی-توده‌نین تقاضالارینا ایستکلرینه قولاق آسمادیقلارینا گؤره توده‌چیلر موستقیمن اؤز موخالیفلرینی ازمگه ایقدام ائتمیشدیلر. بونونلا بئله خالق کوتله‌لرینی ایشلره حاضیرلایا بیلن هر تشکیلاتین کیچیک بیر کنده حمله ائدیب، اورادا سیلاح گوجو ایله مساله‌نی حل ائتمه‌سي، دوغرو بیر سیاست اولا بیلمزدي. بو مساله‌نی حل ائتمیردي کي، بلکه ده حیزب اوچون یئني ماجراني موشکولات مئیدانینا چیخاریر. اونون ضعیف و باجاریقسیزلیغینی آچیب گؤستریردي. چکیب آپارا بیلمه‌دیگینی ایسه شرح وئردیگیمیز وضعیت آیدین بیر صورتده ایثبات ائتمکده‌دیر. او گونلرده آذربایجان خالقی‌نین موختلیف طبقه‌لری ایسه موحاربه‌نین خاتیمه‌سی و دموکراتیک قووه‌لرین ایراني ترک ائدیب گئتمگه حاضیرلانماسي موناسیبتیله سخت نیگاران و موضطریب بیر حالدا ایدي. ۱۴-جو مجلیس اؤزونون ایرتیجاع سیماسیني تامامیله آشکارا چیخارمیشدیر. بیر-بیرینین دالینجا ایش باشینا کئچن مورتجع دؤولت باشچیلاري آزادلیغي پوزماق و ایراني تامامیله خاریجي ایستیثمارچیلارین نوفوذلارینا تسلیم ائتمک سیاستي اوزرینده چالیشدیقلارینی عملن ایثبات ائتمکده ایدیلر. بو جهتدن آذربایجان کندلي، فهله و سایر زحمتکئشلري ایرتیجاع‌نین غلبه‌سیندن آرتیق درجه قورخویا دوشموشدولر. آزادیخاهلار ایسه داها آرتیق نیگارانلیق چکیردیلر، تئهراندا و باشقا شهرلرده آزادیخاه روزنامه‌لرین تؤقیفي و دموکراتیک سازیمانلارین ازیلیب سیخیتي آلتینا آلینماسي مجلیسده حیزبی-توده نوماینده‌لرینین دانیشیقیندان فعالیتیندن قاداغان اولونمالاري، همچینین آذربایجان شهر و کندلرینده مورتجعلرین و دؤولت مامورلاریندان ژاندارم و پولیسلرین گئت-گئده خالقي داها آرتیق اینجیتمگه باشلامالاري خالقین ایکی یول آیریجینا گلیب چاتدیغینی گؤستریردي. خالقي هیدایت ائدیب، آزادلیغا چیخارماق ایسته‌ین آزادیخاهلار بو ایکي یولدان بیرین اینتیخاب ائتمگه مجبور ایدیلر. بونلاردان بیریسي مؤوجود وضعیتله رازیلاشماق یعنی شرطي-قئیدسیز اولاراق ایرتیجاعا تسلیم اولماق، دیگري ایسه خالقین ناراضیلیغندان ایستیفاده ائده‌رک، اونو مؤحکم بیر تشکیلات آلتینا آلماقلا ایرتیجاعنی ازمک اوچون شدید موباریزه‌یه باشلاماقدان عیبارت ایدي.

آذربایجاندا اولان حیزبی-توده و سایر سیاسی جمعیتلر بو مساله‌نی دوشونه بیلمه‌دیکلرینده یا دوشونسه‌لرده اونو ایجرا ائتمگه قادیر اولمادیقلاریندان یعنی قودرتلي بیر تشکیلات قورولماسي لوزومو مئیدانا چیخمیشدیر. فیرقه‌میز ایسه بو آخیرینجي یولو تعقیب ائتمک هدفي اوزره تشکیل اولونان بو احتیاج اوزرینده قورولان سیاسی بیر جمعیت ایدي.

ضعف و قودرتیني ده بو جریان اوزرینده آختارماق لازیمدیر. بشر تاریخي‌نین شاياني-دیقت حادیثه‌لریندن اولوب ۱۱ آي داوام ائدن میللي حرکاتیمیز و حئیرت‌آور گونلرینده فیرقه‌میزین گؤتوردویو تاریخي ایشلري تاریخشوناسلیق نؤقطه‌یی-نظریندن تطبیق و تدقیق ائدرکن بو اصلي همیشه نظرده توتماق لازیمدیر.

آذربایجان فقط بیر عیبارت اولمادیغي کیمي ایرتیجاع ایسه ۹۰ یاشلي حاجی احتیشاما آرخالانمیردي. لیقوان حادیثه‌سی عیبرتآور بیر حادیثه ایدي. بو واسیطه ایله توده رهبرلیگي‌نین ضیفلیگیني و حسابسیز بیر حرکت ائتدیگینی ایثبات ائدیب، حاجی احتیشامین ائوینی داغیدیب و شئیلرینین غارت ائدیلمه‌سی ایسه حیزبین ایچریسینده اینتیظام-دیسیپلینین اولمادیغیني تامامیله آشکارا چیخارتمیش اولدو. بؤیوک ایشتیباه حساب اولونان بو حرکتین تعقیبی داها ایفتیضاح حادیثه نتیجه‌سینده اؤلدورولموش حیزب عوضولرینی دفن ائتمک اوچون وئریلن بؤیوک نوماینده پول گوجونه اشخاصي حیزب بیناسیندا توقیف ائتمک فؤوق‌العاده خطرناک یئرلره چکیله بیلردي. بونونلا بئله بیز لیقوان حادیثه‌سینده حیزبی-توده‌ني نیفرتلندیرمک ایسته‌میریک، مقصدیمیز بو مساله‌نی تاریخي بیر حادیثه کیمي شرح وئرمک دئییلدي فقط حیزبی-توده باشچیلارینین او گونکو خطی حرکت و شوعارلارینین حقیقتدن اوزاق اولماسیني ایثبات ائدن بیر دلیل اولماق اوزره بو مساله‌یه ایشاره ائدیریک.

حیزبی-توده هئچ واخت آذربایجاندا خالقا رهبرلیک ائتمک مقامینا نایل اولا بیلمه‌میشدیر. حتا اونون ان قودرتلي گونلرینده بئله آذربایجان خالقي اونون باشچیلارینا اعتیمادسیزلیقلا باخیب، ایشلرین اینتیقاد گؤزله تعقیب ائتمیشلر. نئجه یوخاریدا دئدیک، اونون ان موهوم سببي حیزبین تئهرانا باغلي اولماسی و اورادان تبلیغات و تشکیلات اوچون گلنلر آذربایجان خالقینا یاناشا بیلمه‌ییب، جاماعاتین روحونو اینجیدیب، فیکرینی ائدن میللي احتیاجینی دوشونمه‌مه‌لري اولموشدور. مخصوصن بیزیم میللي نهضتیمیز یاخینلاشان گونلرده خلیل ملکی،

دوکتور جؤودت، علی امیر خیزي، آرتاشیس آوانئسیان، احمد ایسپهاني و غئیرلرینین مرکزییت طرفدارلیغیندان گؤستردیکلري عیناد حیزبی تامامیله خالقین نظریندن سالمیشدي. «آذربایجان جز ایران» شوعاريني مئیدانا آتان خلیل ملکی حتا حیزبین ایچریسینده بئله شدید موخالیفته تصادوف ائده‌رک، تبریز نوماینده‌لیگیندن اومودین کسه‌رک، وزارتي ترک ائتدیکده اونا قارشي تشکیلات ایچریسینده بؤیوک تنقید اولونوردو. خلیل ملکی، آرتاشیس حیزبی-توده‌نین باشقا رهبرلري او زامان فارس ایله موخالفت ائدن صادیق بادیگاني تئهراندا تؤهمتلندیریب، اونو فیرقه محکمه‌سینه جلب ائتمه‌لری مرکزین نه قدر سهو حرکت ائتدیگینی نظرینیزده موجسم ائتمکده‌دیر.

بئله‌لیکله فیکیر ائدیریک، اوخوجولاریمیزا میللي نهضتیمیز باشلانان گونلرده آذربایجانین سیاسی تشکیلاتلارینین وضعیتینی آز-چوخ گؤستره بیلمیشیک. او بو تشکیلاتلارین هئچ بیرینین موستقیل اولاراق خالقي، اؤز فیرقه تشکیلي اوچون گؤتورولن بیرینجي قدم ۱۲شهریور موراجیعتنامه‌سی‌نین حاضیرلاندیغي شرایط یوخاریدا آذربایجان خالقی‌نین بؤیوک بیر سیاسی فیرقه‌لر هئیاتي حیس ائتمک ایدی موستقیل بیر فیرقه اولوب، تئهرانا باغلانماماسي اوچون آذربایجان آزادیخاهلاري، خوصوصن یئني نسلین ٤ایل تامام موباریزه آپاردیقلاريني دا قئید ائتمیشدیر. ایندي ایسه فیرقه‌نین باشلانغیجي و اونون سحري آپاستروف صورتده ترقی ائتمه‌سی‌نین سببلريني آراشدیریب، اونون مرام و شوعارلارینین اطرافیندا بحث ائتمه‌لی‌ییک. فیرقه‌میزین تاسیسي گونو ۱۲ شهریور ۱۳۲٤-جو ایل حساب اولونمالیدیر. (۳ سئنتیابر ۱۹٤۵-جي ایل) بو تاریخده فیرقه‌نین بوتون فعالیتی‌نین اساسیني و مرامنامه‌سی‌نین تمثیليني تشکیل ائدن ۱۲ ماده‌دن عیبارت اولان موراجیعتنامه‌سي اینتیشار تاپمیشدیر.

بونونلا بئله قئید ائتمک لازیمدیر کي، فیرقه‌میزین مورداد آیی‌نین ۱۰-دان باشلانمیشدیر. موردادین ۱-دن شهریورین ۱۲-دک (تقریبن ۱ آي داوام ائدن) بو مودتده جوراتله دئیه بیلرم کي، بیز فیرقه‌میزین جیدی فعالیت گؤستردیگی گونلرده داها آرتیق زحمت چکیب، داها آرتیق اذیت صرف ائتمیشیک. واختیدان قاباق پولیس ژاندارم مامورلاریني آییق سالماق چوخ خطرلي اولوندوغوندان گیزلي فعالیت دؤورو حساب اولونان بیر آي مودتینده بیز فؤوق‌العاده احتیاط ایله ایشله‌مه‌لي، موخالیفتلرین اللرینه بهانه وئرمه‌مه‌لیدیک. اونا گؤره هر کسه آسانلیقلا یاناشیب مطلبي اونا حالي ائتمک مومکون اولموردو. قاباقجادان زمینه حاضیرلامادان تظاهور مووفقیتسیزلیکله خاتیمه تاپا بیلردي.

بیز ایسته‌سه‌یدیک آشاغي طبقه‌دن گئنیش دایره‌ده ایستیفاده ائده بیلردیک. بونو ایکي جهتدن ضررلی حساب ائدیریک، اولن بیرینجي قدمده آشاغي طبقه‌نی توپلاماقلا بیز اورتاباب آداملاري و شهر اهالیسی‌نین عومده قیسمتیني مخصوصن جمعیتده موثیر عامیل حساب اولونان ضیالیلارین سویي-ظنیني جلب ائتمکله جیبهه‌یی-آزادي و حیزبی-توده تشکیلاتلارینین ایشتیباهاتلاریني تکرار ائتمکدن باشقا بیر نتیجه الده ائده بیلردي. دیگر طرفدن حیزبی-توده و کاگرلر ایتیحادیه‌نین اطرافیندا اولان آداملاري داغیدیب او تشکیلات ایله یئرسیز رقابت یاراتماغا سبب اولار کي، تزه ایشه باشلایان بیر تشکیلات اوچون بئله رقابت چوخ خطرلی نتیجه‌لر وئرمگه بیلمزدي. جیبهه‌یی-آزادینین قارشیسینا چیخان چتینلیکلري اونوتمادیغیمیزدان بو واسیطه ایله اونون ایشتیباهلاریني تکرار ائده بیلمه‌میشدیک. بو جهتدن بیرینجي قدمده آدلي-سانلي، بللي-باشلي آداملاري اؤزوموزله همراه ائتمه‌لی ایدیک.

بو چوخ مومکون بیر ایش ایدي. چونکي بیزیم اینتیشار وئرمک ایسته‌دیگیمیز میللي شوعارلارین بو طبقه اوچون تزه‌لیگی وار ایدي. اونلار آذربایجانلارین بیر میللت اولدوقلاريني قبول ائتدیکلري حالدا بو میللتین فارسلاردان و تئهرانلیلاردان آیري اولاراق، یاشایا بیلمه‌سینه سویی-ظن ایله باخیردیلار. بعضیلری آذربایجان خالقی‌نین موباریزه‌سی‌نین شورالار ایتیفاقی و سووئت آذربایجاني ایله علاقه‌دار حساب ائده‌رک، اوندان یانلیش نظریه چیخارتماقلا نهضتیمیزي ایرانین ایستیقلال و تمامیتینه موغاییر بیر نهضت ظن ائدیردیلر. مخصوصن وارلي طبقه مظنون اولاراق، میللي نهضتیمیز آرخاسیندا اؤزلري اوچون سوسیالیزم، کومونیزم قورخوسو ایجاد ائده‌رک مئیدانا گیرمک ایسته‌میردیلر. حتا باجاردیقجا بیزیم فیکیرلریمیزي دگیشدیرمگه چالیشیردیلار. بونلارین هامیسي بیزي مایوس ائتمگه، قدر قووه‌تلی دئییلدي. خالقین خوصوصیله زحمتکئش کندلي و شهر جاماعاتی‌نین بیزیم فیکریمیزه شریک اولدوغونو چوخ یاخشي بیلیردیک. بیز حیس ائدیردیک کي، آذربایجان خالقینین میللي شوعاري اولمازسا جیدی موباریزه‌یه قدم قویمایاجاقدیر.

اؤز ثروت و مؤوقعلریندن هایا دوشنلر، بئله اوصولن آذربایجان خالقینین دیلینه، خوصوصیتینه و آزادلیغینا اولان علاقه‌سینه اعتیراف ائتدیکلري اوچون اونلارین فرعی و جوزیی ایرادلاري بیزي توتدوغوموز یولدان قایتارا بیلن قدر قووه‌تلی دئییلدي. اونا گؤره بیز خالقا یاخینلاشیب، اؤز پرینسیپلریمیز اطرافیندا بحث و موناقیشه ائتدیکجه توتدوغوموز یولون دوغرو اولدوغونا ایمانیمیز قووه‌تلنیر و اونون ایجراسي اوچون هیمتیمیز آرتیردي. بونا باخمایاراق، بیرینجي قدملر اولدوقجا موشکول و چتین بیر صورتده گؤتورولوردو. بیر طرفدن ائله آغیر شرایط آلتیندا کؤمکچي و یولداشلار حاضیرلارکن دیگر طرفدن فیرقه‌نین اعلامیه‌سیني موکرر موزاکیره ائدیب، اونو ایکي اصلدن عیبارت اولان شوعارلاریمیزي یازیب، کاغیز اوستونه گتیریب، اونو او واخت آزادیخاهلیق آدي ایله مشهور اولان بیطرف اشخاصدان ٤٦ نفرینین ایمضاسیله بیتیرمگه موفق اولدوق. پولیس ایدارسی‌نین جیدی موراقیبتیني نتیجه‌سیز قویوب قاباقدان توتدوغوموز تصمیم اوزره بیاننامه‌میزي ۱۲ شهریوره دک چاپدان چیخاریب، اینتیشار وئردیک.

اول گونلرده ایچریمیزده معلوماتلي آداملار اولمادیغیندان بو سیاسی بیاننامه‌ني دقیق یازیلیب، چاپ ائدیلمه‌سی اولدوقجا موشکول ایدی. اونو اؤزوم ایکي دیلده یازماغا مجبور اولموشدوم. تحت‌اولفظ ترجومه‌دن پرهیز ائتدیگیمدن

اونون فارس ایله آذربایجانجا اولان نوسخه‌لریندن عیبارت جهتینده جوزیی ایختیلاف داها ایمکان تاپیردي. بونونلا بئله ایدیعا ائده بیلرم کي، بیاننامه هم فارس، هم ده آذربایجانجا چوخ رؤوشن یازیلمیشدیر. چاپ ایشي یوخاریدا دئدیگیم کیمي موشکول ایدي. ۱۲ شهریوردن عیبارت اولان بؤیوک موراجیعتنامه‌ني بیر گونده تبریز متبعه‌لرینده ۱۵ مین نوسخه‌ده چاپ ائتمک تقریبن غئیری- مومکون نظره گلیردي. بو جهتدن ۲٤ سات تامام شخصن چاپخانادا قالماغا مجبور اولدوم. حتا علمیه چاپخاناسی‌نین صاحیبی اؤز چاپخاناسی‌نین آدیني قئید ائتمگه حاضیر اولمادیغیندان فیرقه‌میزین جیدی موسیسلریندن اولان ایطیلاعات چاپخاناسی‌نین مودیري حسن ظفري مسولیتي بوینونا آلیب اؤز چاپخاناسی‌نین آدي ایله اینتیشار وئرمک شرطی ایله اونا راضیلاشدي. مومکوندور کي، بو جوزییاتي تفصیل اوزره شرح وئرمک بعضی اوخوجولاري ماراقلاندیرماسین، لاکین منیم ظنیمجه بوتون دونیایا سس سالان بؤیوک بیر ایشین باشلانغیج شرایطیني بیلمک لازیمدیر.

تجروبه ایثبات ائتمیشدیر کي، کیچیک بیر ایشتیباه نتیجه‌سینده بؤیوک بیر ایش پوزولا بیلر. کیچیک بیر فداکارلیغینین بؤیوک بیر خطري رفع ائدیلمه‌سی ده تجروبه‌ده آز گؤرولمه‌میشدیر. ۱۱ شهریور گئجه‌سي بیاننامه‌ني چاپ ائدرکن منیم ۳ گون یوخوسوز قالدیغیما گؤره طاقت گتیرمه‌ییب، ایشچیلرین ناهار میزي اوستونده یاتماغین اونلارین روحیه‌سینده درین تاثیر بوراخمیشدیر. ۲ ساعاتدان آرتیق داوام ائتمه‌ین بو ایستیراحتدن سونرا مورتیبلر و سایر چاپخانا ایشچیلرینین روحیه‌سینده بؤیوک تغییرات حیس ائتمگه باشلادیم. اونلار تامامیله باشقا آداملار کیمي نظره گلیردیلر. چاپخانانین قارانلیق کیف باسمیش لامپاسي سانکي ایشیقلانیب، فعالیت ایله دولموشدور. یوخودان اویاندیغیم زامان هنوز ساده تانیشلیغیمیز بئله اولمایان کارگرلر مني تبسوملە قارشیلاییب، ایشي بیر نئچه ساعاتا قورتارماغا حاضیر اولدوقلاریني سؤیله‌دیلر. ۲ ساعات بوندان قاباق بؤیوک مبلغ موقابیلینده بئله یوخوسوز قالماغا راضیلاشمایان جاوان ایشچیلر ایسه کامالي-مئیل و رغبتله اونلارا تاپشیردیغلاري وظیفه‌ني انجام وئرمگه سؤز وئردیلر. متبعه‌نین صحیفه‌بندي حوسئن آغا سلیم اولنفس من اویانار-اویانماز ٤ ساعات سونرایا وعد ائتدیگی ایکینجي صحیفه‌ني ایکینجي تصحیحه اوچون میزین اوستونه قویوب دئدي: ایندي من ایناندیرام کي، سیزین ایشینیز مووفقیتله قاباغا گئده‌جکدیر. چونکو اونا مؤحکم ایناملا یاپیشدینیز، مادیات و ایستیراحت فیکرینده اولمادیغینیزي میز اوستونده یاتماغینیز منه ایثبات ائتدي. دئدیگیمي ایثبات ائتمک اوچون اؤزومده موراجیعتنامه‌ني ایمضا ائتدیم. بو تاریخي موراجیعتنامه‌نین آخیرینجي ایمضاسي همین چاپخانا کارگري سلیم اولنفس ایمضاسیدیر.

اونون ساده و بیغرضانه بیر صورتده زحمت اورکدن قییمت وئرمه‌سي مني فؤوق‌العاده اومیدوار ائتدي. اونا گؤره ده بوتون نهضت زاماني دا هر بیر ایشده زحمته قاتلاشیب، ایشچیلر اوچون نوموره اولماغي هرگیز یادیمدان چیخارمادیم. بو کیچیک حادیثه حساب ائدیلسه ده منیم عقیده‌مجه آذربایجان تاریخینده قئید ائدیلمه‌سی بیر حقیقتدیر. نئجه کي، دئدیک کیچیک حادیثه‌لر بعضن چوخ بؤیوک حادیثه‌لرین موقدیمه و سببي اولا بیلر. مؤوضوعدان خاریج اولسا دا، بورادا «امیر تئیمور کورکاني قاریشقادان عیبرت آلماسیني قئید ائتمک لازیمدیر. بؤیوک فاتحه گویا بیرینجي دفعه سوختە مغلوب اولوب، یاس و بیچاره حالدا تک و تنها خارابا بیر دیوارا تکیه ائتدیگی حالدا، بیر قاریشقادان آغزیندا اؤزوندن بئله یئکه بوغداني دیواردان چیخارماق اوچون دفعه‌لرله چیخیب-دوشدویونو و نهایت اؤز مقصدینه نایل اولدوغونو گؤروب عیبرت، آلیر. مین اوموود و هیمتله ایشه باشلاییب، بیلدیگیمیز کیمي بؤیوک نایلیتلر الده ائده‌رک، واختی‌نین ان مشهور، ان قودرتلي سیمالاریني کسب ائدیر».

ایصفهاندا افقانلیلارین خالقیني قتل ائتدیکلري زاماندا قوجا بیر آروادین بیر عیده ایصفهانلی‌نین اعدام اوچون قویون کیمي قتلگاها گؤندریلمه‌لریني سرزنیش ائتمه‌سي خالقي آیاغا قالدیریب، غصبکارلارین اورادان قوولماسینا سبب اولدوغو تاریخده گؤرولن کیچیک بیر حادیثه‌دیر کي، اوندان بؤیوک بیر نتیجه الده ائدیلمیشدیر.

دئمک بیزیم فیرقه‌نی تشکیل ائدرکن، تک-تک آداملارلا گؤروشوب، ایمضا توپلاییب و موراجیعتنامه‌میزي یوخاریداکي شرایطده چاپ ائتمگیمیز، ظاهیرده کیچیک بیر ایش اولسا دا، بؤیوک بیر ایشین موقددیمه‌سي اولماق اوزره تاریخده ایري خط ایله ثبت ائدیلمه‌لیدیر. قوي گله‌جک نسل بیلسین کي، هر ایشین موقدیمه‌سي اولجه کیچیک و اهمیتسیز نظره گله بیلر. ائله کیچیک کي، حتا اینسان اونا مشغول اولماغي بئله اؤزونه تنزول حساب ائدر. ولي هیمت ایستیقامت ایمان و عقیده اوزره باشلانان ایش تئز یا گئج ایسته‌نیلن نتیجه‌لر ایله نتیجه‌لنیب، آرزو اولونان مقصد، گؤزلنیلمه‌ین واسیطه‌لرله الده ائدیله بیلر.

چتینلیکلره باخمایاراق، موراجیعتنامه‌میزي مووفقیتله یازیلیب، چاپ اولوب، اینتیشارا قویولماسي فیرقه تاریخینده شرفلي و قیمتلي بیر ایش حساب اولونمالیدیر. بو بیرینجي قدمي مووفقیتله گؤتورمکله فیرقه‌میزین اصل فعالیت تاریخي باشلانیر کي، او دا ۱۲ شهریوردن عیبارتدیر.